

(O)mänskligt

– om rasbiologins historia

Text av Ola Larsmo

Innehållsförteckning

Kapitel 1 Rasbiologins bakgrund	3
Romantikens idéer om "das Volk"	3
En demokratisk eller en hierarkisk världsbild?	3
Befolkningsförändringar	4
Några viktiga namn: Darwin, Spencer, Mendel	4
Francis Galton.....	5
I Sverige.....	6
Kapitel 2 Rasbiologin tar form.....	9
Några definitioner.....	9
Demokratin som problem.....	10
Tyskland före nazismen	12
England.....	13
USA	15
Charles Davenport och Harry Laughlin.....	17
Fallet Carrie Buck	18
Tyskland – nazismen tar över.....	20
Propaganda och nätverk	21
T4 – industriellt massmord	24
Kapitel 3 Rasbiologin i Sverige	26
Svenska sällskapet för rashygien.....	26
"Degenerationsfaran"	28
Bristen på debatt.....	29
Elise Ottesen-Jensen och RFSU	30

Alfred Petrén.....	31
Herman Lundborg – mr Rasbiologi himself	32
Lundborg och samerna	33
Nils von Hofsten	34
Rasbiologi från höger och vänster – två exempel	36
Rasbiologiska institutets verksamhet	37
Institutets koppling till nazismen.....	41
Kapitel 4 Steriliseringsfrågan; politik och praktik.....	44
1922: motion om steriliseringslag.....	44
1934 års lag.....	47
1941 års lag.....	49
Hur många? Vilka drabbades?.....	51
Familjen Johansson från Glömminge	53
Romer och "tattare"	54
Historien om Ingrid Post.....	55
Vem var "sinnesslö"?	56
"Välfärdsstatens" fel?	58
Vem brydde sig? JO:s kritik. Lagen ifrågasätts.	59
Kapitel 5 De "utvecklingsstördas" historia	62
Förhistorien – 1800-talet.....	62
Den rasbiologiska vändningen	64
Vipeholm och anstaltsväsendet.....	67
1950-talets omsvängning	68
Vart tog de "sinnesslöa" vägen?	70
Kapitel 6 Samtiden.....	72

Kapitel 1 Rasbiologins bakgrund

Idéer om det egna folkets "renhet" växer fram under romantiken, sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, sammanflätat med idéer som de om "nationalstaten" och "folksjälén". Det är under samma tid som idéerna om demokratin börjar ta form. Men vem ska få del av den nya demokratin, och vilka tillhör egentligen "folket"?

Under artonhundratalet händer mycket med Europas befolkning. Barnadödligheten sjunker, livslängden ökar, befolkningen blir större. Industrialiseringen skjuter fart och förändrar livsmönstren. För en del forskare ser detta ut som "förfall". När Darwins "Om arternas uppkomst" ges ut börjar en väldig debatt om utveckling och arvsanlag, en debatt som förstärks av den tysk-tjeckiske munken Mendels upptäckt av just arvsanlagen. Men hur ska detta tillämpas på människan? Några viktiga namn är Charles Darwin, Gregor Mendel, Thomas Malthus och Herbert Spencer. Liksom rasbiologins skapare Francis Galton, Darwins kusin.

Romantikens idéer om "das Volk"

En utgångspunkt för en diskussion om rasbiologin är den tyska, romantiska filosofins idéer kring den då framväxande nationalismen och tanken om en nationalstat. Den andra utgångspunkten är kolonialismen som sådan. Men under artonhundratalets första hälft fick filosofer som Johann Gottfried Herder (1744-1803), Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) och Ernst Moritz Arndt (1769-1860) stort gehör för tankar om "folksjälén". Romantiken inspireras av nyplatoniska idéer och ur ett sådant perspektiv sågs "folket" – det egna och andra – som andliga enheter avgränsade från varandra, och ofta med särskilda egenskaper.

Mellan de olika filosoferna finns stora skillnader: Herder går i långa stycken att se som en tidig demokrat som också försvarade Europas judiska minoritet, medan Arndt framstår som en utpräglad antisemit vars idéer senare användes av 1930- och 1940-talets tyska naziregim. Men gemensamt för dem är idén om en sorts folkets essens, "nationalkaraktären", där Herder tycks mena att den satt i klimatet och språket snarare än i biologin. För Herder ingår i "das Volk" alla, från kung till torpare och de är alla mer eller mindre jämlika – men dit hör inte "patrasket".

Detta är lite av den framväxande jämlikhetstankens skuggsida: när man vill framhålla "vanliga människors" förmåga att ta politiskt ansvar sker det inte sällan genom att man avgränsar det "verkliga folket" från vad man uppfattar som de "hopplösa längst ned". (Så gör också Karl Marx och Friedrich Engels i Kommunistiska manifestet från 1848, där de inte tror att "trasproletariatet" kan bidra till ett bättre samhälle, utan snarast ses som ett hot eller i alla fall en belastning.)

En demokratisk eller en hierarkisk världsbild?

Mycket av rasbiologins historia låter sig förstås som ett svar på den utmaning som den långsamt framväxande demokratin representerar. Människorna blir ju fler. "Folket", majoriteten, den breda "massan" tar plats på den politiska scenen – men vem ska då få räknas dit?

Som vi ska se används ofta biologins senaste rön för att försvara en *hierarkisk världsordning*, där man skiljer mellan "bättre" och "sämre" människor. Det verkar som om idén om de "vetenskapligt fastlagda" arvslagarna får ett sådant grepp om tanken att varken vetenskapare eller politiker, varken höger eller vänster förmår tänka utanför de ramar som rasbegreppet sätter under stora delar av artonhundratalet och en bra bit in på nittonhundratalet.

Det tidiga artonhundratalets idéer om raser och om "folksjälén" får under århundradets senare del nämligen mer och mer av vad som ser ut som ett vetenskapligt stöd. Och detta "folk" behövde tydligen trimmas en aning för att motsvara den idealbild man skapat.

Befolkningsförändringar

En med tiden inflytelserik ekonom som engelsmannen Thomas Malthus (1766-1834) kunde i sin *An Essay on the Principle of Population* (1798) beskriva hur ett samhälle präglad av ändliga resurser alltid lider av överbefolkning. Detta i sin tur leder till att de fattigare klassernas villkor egentligen inte går att förbättra, då högre löner för de sämst betalda bara leder till att de skaffar fler barn. Det enda svaret är en statlig befolkningskontroll. Nödhjälp motverkar sitt syfte. Det europeiska artonhundratalet präglas av fallande spädbarnsdödlichkeit och vad som ser ut som ett farligt befolkningsöverskott, något som tycks besannas av den stora hungersnöden på Irland under åren 1846-1849, vilken i sin tur startar den stora utvandringssvågen till USA.

Man måste påminna sig att dessa idéer tar form i ett samhälle präglad av en utbredd fattigdom.

Några viktiga namn: Darwin, Spencer, Mendel

När Charles Darwins *On the Origin of Species* (Om arternas uppkomst) ges ut 1859 sprids insikten om att också människan var indragen i en biologisk "utveckling". Darwin själv förhöll sig ganska sval till de idéer om "rasbiologi" som hann växa fram under hans livstid.

Det är vid samma tid som fransmannen Arthur de Gobineau (1816-1882) publicerar sin bästsäljare *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Om människorasernas ojämlikhet 1855), den moderna rasismens bibel. Där hävdar han att drivkraften bakom kulturernas utveckling alltid

är rasen, att kulturer och raser präglas av oöverbryggbara skillnader och att rasblandning leder till förfall.

Det är också i samma tankeklimate som den brittiske filosofen Herbert Spencer (1820-1903) formulerar tanken om "the survival of the fittest" vilket han gör i sin bok *Principles of Biology*. Han skriver:

"...The whole effort of nature is to get rid of the 'unfit' and make room for the better."

("Naturens främsta strävan är att göra sig av med de undermåliga och skapa utrymme för de bättre rustade." *Principles of Biology* 1864)

Spencer var inte biolog. Men han såg den "kamp mellan arterna" han läst sig till hos Darwin som en modell med stort förklaringsvärde för hur "naturens principer" gjorde sig gällande också på andra områden i samhället, som ekonomi och kultur. Man skulle, när det gällde samhällets utveckling, inte lägga sig i "det naturliga urvalet". Och "humanitära impulser" måste motarbetas om inte naturens lagar, som också var ekonomins, skulle sättas ur spel. Det är här som "socialdarwinismen" tar form.

Ännu en viktig pusselbit för att förstå rasbiologins framväxt är återupptäckten av de "mendelska genetiska lagarna" som ägde rum runt år 1900. Den tysk-tjeckiske abboten Gregor Mendel (1822-1884) hade, när han försökte odla fram större ärtor, lagt märke till vissa lagar som styrde hur arvsanlagen fördelades i nästa generation. Därigenom kunde han skilja mellan "recessiva" och "dominanta" anlag, liksom hur olika egenskaper kunde tyckas "hoppa över" en generation. Mendel publicerade sina rön redan 1866, men hans insikter förblev vilande fram till sekelskiftet, då de uppmärksammades av moderna biologer. En av dem var Karl Pearson, nära knuten till statistikern Francis Galton (1822-1911), en nyckelperson i det här sammanhanget.

Francis Galton

Galton var släkt med Charles Darwin och försökte med statistikens hjälp finna medicinska samband. Hans motto var Räkna allt! Han lämnade bestående bidrag bland annat till den moderna meteorologins utveckling. Och han var också en av fingeravtryckens upptäckare. Men efter att ha läst sin halvkusins *On the Origin of Species* ville han föra den evolutionära tanken vidare till att omfatta människan, något Darwin själv varit ganska ointresserad av. Galton ville mäta och räkna på den mänskliga formen – det "normala" huvudomfånget, den normala längden etcetera, på det sätt som vi förknippar med senare rasbiologer. Men han var också intresserad av att mäta hur "talanger" spreds och hur "begåvning" kunde gå i arv. Han upprättade långa listor över kända män och deras släktingar, och menade sig där finna

statistiska samband. Begåvade människor fick begåvade ättlingar.¹ Det var Galton som 1883 myntade ordet "eugenik" (eugenics), som han bildade av de grekiska orden för "väl" och "född". Det betyder alltså "välfödd", av god (genetisk) bakgrund.

"It has now become a serious necessity to better the breed of the human race. The average citizen is too base for the everyday work of modern civilization."

("Det har blivit helt nödvändigt att förbättra aveln av den mänskliga rasen. Den genomsnittlige medborgaren är alltför lågt stående för att kunna utföra det dagliga arbete som civilisationen fordrar." *Inquiries into Human Faculty and its Development* 1883)

Galton ville ge alla människor i England en sorts "betyg" eller ett slags personnummer, sifferkoder som skulle tala om hur väl människor passade för att få avkomma tillsammans. Han drömde till och med om en "eugenisk religion" som skulle förändra människors värderingar. För han förstod att hans tänkande skulle stöta på motstånd. Galton var mycket väletablerad i sin samtid och efter hans död inrättades en särskild professur i hans namn vid Londons universitet.

Allt verkade nu växa samman: Galtons statistiska rön, Mendels lagar, rädslan för överbefolkning och att "fel" människor förökade sig, Spencers idéer om sambandet mellan ekonomi och darwinism. Banan låg sopad för en ny sorts vetenskap, som skulle ta itu med samtidens faror med hjälp av vetenskapliga och mätbara metoder. Galton själv var tveksam till tvångsmetoder, att hindra vissa människor från att gifta sig och få barn eller att till och med hindra människor från att föröka sig alls. Han trodde mer på "positiv eugenik", att uppmuntra "rätt" människor att få många barn – och de "rätta" var de som klättrat högt upp i samhällspyramiden. För det var ändå det tydligaste tecknet på begåvning och duglighet för Galton och alla andra forskare i hans närhet – att man tagit sig upp i överklassen eller övre medelklassen.

Om Galton var tveksam till tvångsmetoder så var hans efterföljare desto mer inne på sådana tankespår.

I Sverige

Svenska forskare låg redan på 1700-talet långt framme när det gällde botanik och zoologi. I traditionen efter Linné arbetade 1800-talsforskare som Anders Retzius och hans son Gustaf med att kartlägga människans form och spridning. Man uppfann begreppen långskalliga och kortskalliga för att klassificera människan vetenskapligt. Här var Sverige helt i takt med omvärlden.

¹ Tanken är aktuell igen hos en av dagens ledande "eugeniker", den amerikanske högerideologen Charles Murray som 1994 var medförfattare till *The Bell Curve* och nyligen gett ut *Human Accomplishment* på detta tema. Se avsnittet Samtiden.

Det svenska tankespåret har sitt eget ursprung, som löper samman med det internationella – den tidigt framgångsrika svenska "naturalieforskningen" eller botaniken, med Linné som klarast lysande stjärna. I spåren av Linnés försök att klassificera människan (eller Homo sapiens som han 1758 döpte oss till) i olika "varieteter", utarbetade Anders Retzius (1796-1860) ett "skallindex" som utgick från formen hos det mänskliga kraniet. Retzius var professor i anatomi och tidigt knuten till Karolinska Institutet. Han ville dela in mänskligheten och inte minst den svenska befolkningen i två huvudtyper: de "brakycefala" (kortskalliga) och de "dolikocefala" (långskalliga). Han försökte se sådana skillnader i huvudform som förklaring till en sorts underliggande konflikt mellan två olika "människoraser" i Sverige: *långskallarna*, som var nordeuropéer ("företagsamma, krigiska") mot slaver och människor med östeuropeiskt ursprung, *kortskallarna* (letargiska, passiva, konservativa).

Anders Retzius arbeten är talande för hur en exakt vetenskap (mätningar) utan problem infogas i vad som måste beskrivas som samtidens myter om sig själv. I ett sådant sammanhang – där man delar upp de människor som bor på samma plats i två olika grupper med olika egenskaper, varav den ena gruppens egenskaper ses som önskvärda och den andras som negativa – blir "vetenskapen" ett instrument för att *rätta till saker och ting*.

Sådana idéer sprider sig nu i rask takt inom folkbildning och populärvetenskap. Som i läkaren och folkbildaren Anton Nyströms (1842-1931) *Allmän kulturhistoria* (första bandet 1885), där han hävdar att de fattiga på landsbygden står närmare "negrer och barbarer".

Galtons och Retzius "vetenskapliga rön" blir stommen i den vetenskap som under 1800-talets slut får namnet "fysisk antropologi" och vill studera just *skillnaderna* mellan människor. Här ser man åter hur de vetenskapliga rönen, i sig möjliga att kontrollera, innefattas i överordnade berättelser utan vetenskaplig grund.

Anders Retzius son Gustaf Retzius (1842-1919) tar över faderns titel som professor vid Karolinska Institutet och även dennes vetenskapliga metoder. Han intresserar sig för skillnaderna mellan finnar och svenskar och utger framför allt det stora verket *Anthropologia Suecica* (*Svensk antropologi*) 1902. Det bygger på noggranna mätningar av 45 000 värnpliktiga män. Med sina mätningar som grund menade sig Retzius kunna avgöra olika "rasdrag" i olika delar av landet.

Det är skillnad på folk; i bakgrunden fanns hela tiden tanken på en särskild nordeuropeisk, "nordisk" ras, som skulle utgöra den "högsta" rangens människa. Det är ett antagande som sällan underbyggs, utan mer tas för givet – ytterligare ett fascinerande exempel på hur myt, antaganden och chauvinism i rasbiologin smälter samman med noggranna mätresultat och "hård vetenskap". Gustaf Retzius är också intressant på ett annat sätt: denne grundare av svensk rasbiologi var inte politiskt konservativ på högerkanten. Tvärtom var han tydligt liberal och medverkade gärna i det då radikala Aftonbladet (som han också ägde under en tid).

Med far och son Retzius är grunden så lagd för rasbiologin som "vetenskap" också i Sverige.

FAKTARUTA: SVERIGES 1800-TAL

Vid artonhundratalets mitt uppgick Sveriges befolkning till ungefär 4 miljoner. Under de senaste hundra åren hade befolkningen mer än fördubblats – något poeten och biskopen Esaias Tegnér skrev berodde på "freden, vaccinet, potäterna". Den sista stora hungersnöden i Sverige inföll i slutet av 1860-talet och den sista stora koleraepidemin 1834, men helt borta var sjukdomen inte förrän på 1870-talet. Efter nödåren sköt emigrationen fart. Under perioden 1840-1930 utvandrade ungefär en miljon svenskar till USA och Kanada. Detta till trots fortsatte befolkningen att växa, för att runt år 1900 vara uppe i drygt 5 miljoner. Vid 1800-talets mitt hade spädbarnsdödligheten legat på dryga 22 procent, men drastiskt minskat. Läskunnigheten hade alltid varit hög i Sverige. Men 1842 införs folkskolestadgan som säger att alla barn i Sverige ska gå i skolan och lära sig läsa, skriva och räkna. När det står klart att en liten grupp är "obildbara" myntas uttrycket "sinnesslö". År 1867 får Sverige också en modern tvåkammarriksdag. Järnvägen börjar byggas runt 1850 och omgestaltar landet. Och en modern press börjar växa fram: år 1830 grundas Aftonbladet och 1864 Dagens Nyheter.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Edwin Black: *War against the weak* (Four walls, eight windows 2003)

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning* (Lunds universitet 1995)

Gunnar Broberg och Mattias Tydén *Oönskade i folkhemmet*. (Gidlunds 1991)

Stefan Kühl: *The Nazi Connection* (Oxford University Press 1994)

Bosse Lindqvist: *Förädlade svenskar* (Alfabeta 1997)

Encyclopaedia Britannica, Stanford Encyclopaedia of Philosophy (elektroniska resurser)

Kapitel 2 Rasbiologin tar form

FAKTARUTA: Viktiga begrepp

Orden rasbiologi och rashygien är tyska till sitt ursprung – rashygien myntades av forskaren Alfred Ploetz runt 1895.

Ordet eugenik som delvis betyder samma sak myntades av Francis Galton 1883. Det sattes ihop av de grekiska orden för "väl" och "född" och betyder alltså samma sak som det gamla svenska ordet "välboren" – alltså "med rätt bakgrund".

Eutanasi betyder kort och gott dödshjälp och kommer från de grekiska orden för "god" och "död".

Degeneration – tanken att arvsanlag hos stora grupper höll på att skadas genom att "fel" människor skaffade många barn, eller genom att arvsanlag skadades genom droger, industriutsläpp eller helt enkelt genom det "moderna livets" skadliga inflytande.

Några definitioner

Orden "rasbiologi", "rashygien" och "eugenik" används i facklitteraturen litet omväxlande, nästan som om de var synonymer. Men de betyder inte riktigt samma sak. Rasbiologi, till att börja med, ville vara en vetenskap, besläktad med antropologin, men spetsad med genetikens nya mendelska rön. Rasbiologin ville tolka det mesta i samhället utifrån ärftlighetslära. Rashygien är däremot rasbiologins praktiska sida. Den handlade om vilket politiskt och medicinskt program som skulle användas för att ta itu med de problem rasbiologin urskiljer. Ordet är tyskt till sitt ursprung, "Rassenhygiene" och skapades förmodligen av Alfred Ploetz runt 1895.

Ordet betyder ibland samma sak som det engelska ordet eugenik, skapat av Francis Galton 1883 med den ungefärliga betydelsen "välboren", "välfödd". Litet av begreppsförvirringen kommer sig av att eugenik kan betyda *både* vetenskapen om ärftlighet och den teknik man skulle använda, politiskt och medicinskt, för att "komma tillrätta" med "skadliga" arvsanlag.

Man talade också om "positiv" och "negativ" eugenik. Med positiv förstods folkupplysning om genetik och ärftlighetslära, kanske också bidrag till dem som hade goda arvsanlag. Negativ eugenik handlade om hur man skulle skapa olika hinder för de "dåliga" att föröka sig – som steriliseringar, inspärrande eller "bara" preventivmedel – men också genom eutanasi, (ordagrant "god död") alltså "dödshjälp" för svårt sjuka, missbildade eller utvecklingsstörda spädbarn. Här finns hela skalan, och vi ska komma ihåg att engelska vänsterliberaler (till exempel) sällan menade samma sak med orden som (till exempel) 1930- och 1940-talets nazidoktorer.

I Sverige talade man länge om just "rasbiologi" och "rashygien" snarare än om "eugenik" – vilket hade att göra med att Sverige rent vetenskapshistoriskt varit mer orienterat mot Tyskland och tyska universitet än mot engelska.

Ytterligare en komplikation är att man i den vetenskapliga litteraturen ofta använder uttrycken "mainline" och "reform" eugenics². "Mainline" betyder här helt enkelt den äldre typ av eugenik som var tydligt rasistisk och såg olika folkgrupper som behäftade med olika, genetiskt bundna egenskaper.

"Reform eugenics" var den riktning som med tiden fick störst inflytande i Sverige, och som är svårast att få grepp om. Företrädare för "reform Eugeniken" är sällan rasister, ofta övertygade demokrater, inte sällan liberaler eller socialdemokrater, oftast antinazister – men man håller samtidigt kvar bilden av att en grupp människor har så dåliga arvsanlag, genetiska eller sociala, att samhället måste skyddas från dessa anlag. Om så behövs via tvångsmetoder som kan innebära både inspärrande och sterilisering. Den svenska steriliseringslagstiftningen ska nog förstås som ett uttryck för "reform eugenics". Vi återkommer till det.

Ytterligare ett begrepp som bör redas ut är degeneration eller degenerering. Både före Darwins *On the Origin of Species* och efter utgivningen fördes en vetenskaplig diskussion om hur arter (i naturen), raser eller till och med enskilda släkter dog ut och varför. Med Darwin och Mendel tyckte man sig få belägg för att "urartning" eller degenerering berodde på att "svaga" anlag bredde ut sig på de "starkas" bekostnad – inte minst på grund av det moderna samhällets skadliga inflytande och bondesamhällets upplösning. Man tyckte sig till exempel se hur de "bästa" emigrerade och lämnade kvar de "svaga". Det "omoraliska" levernet i storstäderna, dryckenskap och kriminalitet kunde förklaras genom sådan "degeneration". Men man rörde sig också med teorier om att arvsanlag kunde skadas av alkohol eller av gifter som släpptes ut av de framväxande industrierna. Slutresultatet blev i alla fall en bild av ett samhälle som långsamt riskerade att lösas upp i kaos – om inte vetenskapen ingrep. Det var vad som kallades "degenerationsfaran".

Demokratins problem

De stora samhällsförändringarna under 1800-talet utlöser oro i alla samhällsgrupper. Hos många makthavare stiger oron för "massan", det okontrollerbara människohavet. Är de nya idéerna om demokrati verkligen möjliga, när det är så stora skillnader mellan människor? Rasbiologin verkar erbjuda vetenskapliga belägg för att samhället faktiskt måste ordnas i "bättre" och "sämre" människor för att inte gå under.

I Tyskland och England tar de nya idéerna form om hur man ska skilja agnarna från vetet och "förädla" människan. I centrum står personer som Alfred Ploetz och Francis Galton. Under tidigt nittonhundratals får eugeniken också ett starkt genomslag i USA.

² Termer myntade av den amerikanske historikern Daniel Kevles i dennes *In the Name of Eugenics* (1985)

Hur ska man då förstå det stora intresset för rasbiologin eller "eugeniken" under sent artonhundratalet och tidigt nittonhundratalet?

Det finns många förklaringar: den allmänna reformiver som präglade alla politiska riktningar vid denna tid, lusten att bygga om samhället som vi också förknippar med de flesta reformer och som vi även idag ser som verkliga framsteg.

På museet Schloss Hartheim i Österrike (se vidare sidan 21), som ägnats åt den nazistiska eutanasiens offer, finns en utställning där man utgår från industrialismens roll som en förklaringsmodell. "Sorteringen" av människor var uttryck för ett behov av att få fram duglig arbetskraft till fabriker. Det är en möjlig delförklaring, men aningen snäv.

Om man vidgar perspektivet lite upptäcker man den stora förändring som skedde i Europa under artonhundratalet, det man brukar kalla för "befolkningsrörelsen", de stora demografiska förändringarna, befolkningsökningen, den sjunkande dödligheten. Och med denna växer också hos många makthavare och intellektuella rädslan för det tilltagande politiska tryck som tar sig form genom den framväxande demokratin – rädslan för "massan". Ska alla ta sig makt? Också de obildbara dumskallarna?

Kring sekelskiftet 1800/1900 fanns en oro för "massan", som *inte* var "folket". "Massan" var lätttrörd och primitiv och lät sig manipuleras – det var ett argument *mot* demokratin, så som det till exempel fördes fram av den populäre, franske socialpsykologen Gustave Le Bon (1841-1931)³

Mycket av det sena artonhundratalet och tidiga nittonhundratalet låter sig förstås som en kamp om längs vilken axel samhället ska begripas och organiseras: den demokratiska, där människor ses som lika värda, om än inte likadana? Eller en där det råder en tydlig över- och underordning människor emellan?

Rasbiologin framstår plötsligt som ett "vetenskapligt" belägg för att det existerar en *mätbar* över- och underordning mellan olika folk – men också *inom* folken. Även goda demokrater vid denna tid argumenterar för att "folket" är något annat än "massan" – och att folket kan ses som politiskt moget *först sedan man avgränsat sig från de hopplösa och de asociala*.

Det pågår en dragkamp på liv och död om enligt vilken princip samhället ska organiseras. Å ena sidan den "nya" idén om alla människors lika värde, och att dessa idéer måste få genomslag i samhällsordningen i form av rösträtt och utjämning av samhällets resurser. Å den andra tanken att samhället alltid bestått av en "naturlig" hierarki och måste präglas av över- och underordning.

"Rasbiologin" verkar skänka vetenskaplig tyngd just åt tanken på att över- och underordningen i ett samhälle är någonting "naturligt". Man möter hela tiden den sortens underliga sammansmältning av dels gruppintressen och ideologi och dels "hård vetenskap" i

³ För längre resonemang om "massans psykologi", se Stefan Jonssons *Tre revolutioner* (2005)

de tidiga rasbiologernas texter. Som i detta avsnitt ur Herman Lundborgs bok *Rasbiologi och rashygien* från 1922:

"Det inställer sig på så sätt överallt i världen en naturlig lagring. De individer, som uppkommit under gynnsamma arvskombinationer, sträva att höja sig, de åter som ha ogynnsamma sådana, sjunka djupare ner. De lägsta proletärerna ha att uppvisa en mycket dålig och ej väl anpassad konstitution... Det talrikaste lagret blir med tiden arbetarlagren jämte en sig ökande bottenstrata, *den mänskliga slaggen*."⁴

Tyskland före nazismen

"Rasbiologin" (som är ett tyskt ord) växer fram genom att små grupper av vetenskapsmän och opinionsbildare knyter kontakter med andra likasinnade. Så gick det till i Tyskland där namn som Alfred Ploetz, Fritz Lenz och Hans F.K. Günther 1905 samlades kring föreningen "Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene". De gav också impulser till svenska "Sällskapet för rashygien" (1909).

Rasbiologin hade under sitt andra namn "eugenik" först uppstått i England. Efter Francis Galtons död 1911 är det Karl Pearson som blir centralgestalten. Den största eugenikkonferensen hålls just i London 1921. Men detta till trots får England aldrig några steriliseringslagar och eugeniken utsätts för hård kritik av intellektuella och politiker, som anser att det rör sig om en sorts "klasskrig" uppifrån – bland dem den katolske författaren G.K. Chesterton.

Historien om den moderna vetenskapens framväxt blir begripligare om man, som många idéhistoriker, betraktar den ur ett nätverksperspektiv. Det är ofta samma namn som kommer igen i de rasbiologiska sammanhangen. Också internationellt rör det sig om en relativt liten grupp av framstående forskare.

I Tyskland är det kanske viktigaste namnet läkaren och biologen Alfred Ploetz (1860-1940). I sin bok *Grundlinien einer Rassenhygiene (Rashygienens grundlinjer)* från 1895 myntar han just begreppet "rashygien". Tio år senare, 1905, är han med och grundar "Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene" (Tyska sällskapet för rashygien)

För Ploetz, liksom för många av hans samtida, var det självklart att det rådde en hierarki både mellan "raserna" och inom dem. Den "nordiska", ariska rasen stod högst och den svarta lägst. Men till en början var åtminstone inte Ploetz antisemit, utan såg judarna som en "ras" nästan jämbördig med den "nordiska". (Under intryck av det nazistiska maktövertagandet, som han välkomnade, omprövade han gradvis den teorin.)

Ploetz sällskap växte med tiden och fick stöd av många kända tyskar, som zoologen Ernst Haeckel och författaren Gerhard Hauptmann. Ploetz propagerade för både

⁴ Här citerat från Gunnar Brobergs uppsats *Statens institut för rasbiologi – tillkomststadierna*, i *Kunskapens trädgårdar* red. Broberg, Eriksson, Johannisson. Atlantis 1988

"positiv" och "negativ" eugenik – med positiv förstods folkupplysning om genetik och ärftlighetslära, kanske också bidrag till dem som hade "goda" arvsanlag, med negativ olika hinder för de "dåliga" att föröka sig. Bland de medel som skulle användas fanns naturligtvis sterilisering, med tvång om så skulle behövas.

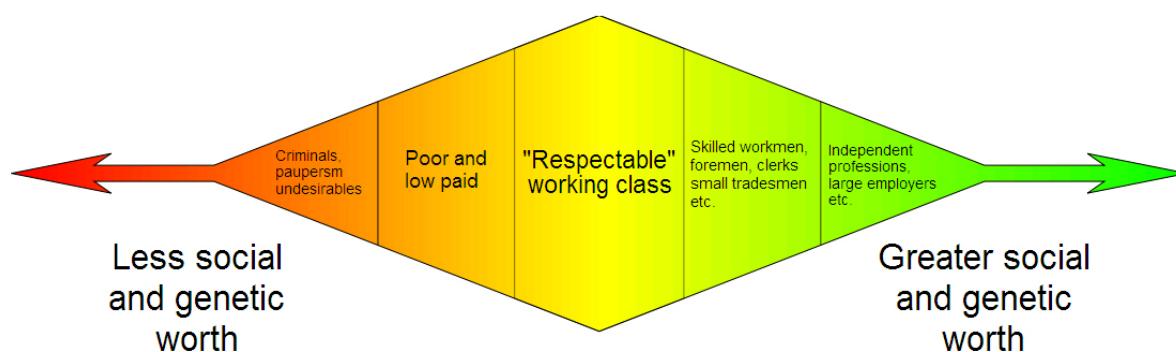
En av Ploetz närmaste medarbetare var Fritz Lenz (1887-1976) som kom att få ett stort inflytande på nazisternas "rashygien". Lenz kartlade de olika rasernas "värde" i förhållande till varandra. (Även Lenz placerade till en början judarna högt i sitt index.) Ännu en intressant person i detta tyska sammanhang är Hans F.K. Günther (1891-1968), även känd som "Rassen-Günther" (Ras-Günther). Han sökte dela in den europeiska "rasen" i olika värda underavdelningar. Günther gjorde stor lycka med sin *Rassenkunde des deutschen Volkes*, vilken gjorde honom till nazismens ledande rasteoretiker. Den gavs ut i 400 000 exemplar bara på tyska. Günther är intressant också därför att han under några år var en återkommande gäst hos Statens institut för rasbiologi i Uppsala (eller Rasbiologiska institutet som det kom att kallas i dagligt tal). Därmed är han en viktig förmedlande länk mellan den svenska och den tyska grenen av den eugeniska rörelsen, även om det svenska institutet inte hade som syfte att ägna sig åt rashygien.

Det är förmodligen via "Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene" som idéerna om de olika rasernas sammansättning inom Europa får brett genomslag i hela den vetenskapliga debatten. Man räknade med en sammansättning av tre större europeiska raser: arier (i norr), medelhavseuropéer (i söder) samt den "alpiska rasen" (med inslag av turkar och österifrån kommande folkslag) – en indelning som slagits fast av fransmannen Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) i dennes *L'Aryen et son rôle social* (*Ariern och hans sociala roll*) från 1899. Denna indelning blir märkligt seglivad och spelar stor roll också i svensk rasbiologi – inte minst i tanken på att "blandrasen" sällan blev av god "kvalitet". Lapouges "raser" motsvarade i hög grad också Retzius svenska skallindex över "långskalliga" och "kortskalliga".

Ploetz hade också en stark ambition att bilda liknande sällskap i andra delar av världen, och spelade förmodligen en roll för framväxten av Svenska sällskapet för rashygien som bildades 1909. Han hade också goda kontakter med eugenikrörelsen i USA, där han bodde i fyra år.

England

England var det land där de rasbiologiska idéerna växte fram, med ledande namn som Francis Galton. Trots detta slog inte tankerörelsen igenom på lika bred front som i Tyskland eller USA (eller för den delen Sverige). En anledning kan vara att "eugenik" fick en tydligare politisk laddning här – redan från början kritiserades eugeniken för att vara ett "krig mot de svaga". Kanske var felet också Francis Galtons eget. I en föreläsning 1901 visade han upp detta diagram:

Här blir tanken på att de fattiga är "mindre värda" tydligare än någonsin. Likaså blir eugenikens politiska agenda fullt synlig.

Det ledde också till kritik av ett annat slag än i Tyskland. Galton grundade 1907 "English Eugenics Education Society" för att sprida sina idéer, och fick också stöd från en del ledande intellektuella – bland dem H.G. Wells och G.B. Shaw på vänsterkanten, men också från en konservativ politiker som Winston Churchill. En av de författare som däremot propagerade hårt mot eugeniken var den katolske skriftställaren G.K. Chesterton (1874-1936) som bland annat skrev boken *Eugenics and Other Evils (Eugenik och annan ondska)* 1922.

Det kan tänkas att det var på grund av en politisk kritik av eugeniken som ett klassprojekt som England heller aldrig antog några steriliseringslagar, även om en proposition lades fram i parlamentet 1931 och röstades ned. Men den första internationella eugenik-konferensen hölls i just London 1912, där man bland annat diskuterade de amerikanska tvångssteriliseringslagar som redan införts i vissa delstater (se nedan).

Sedan Galton dött 1911 var eugenikens främste företrädare Karl Pearson (1857-1936), som betraktade sig som Galtons lärjunge. Pearson har främst gått till vetenskapshistorien som en framstående statistiker, men var också en hårdhudad rashygieniker som kunde uttrycka sig på det här viset:

"Ingen degenererad och sinnesslö grupp kommer någonsin att kunna förvandlas till hälsosamma och starka genom utbildning, goda lagar och hälsosamma omgivningar."⁵

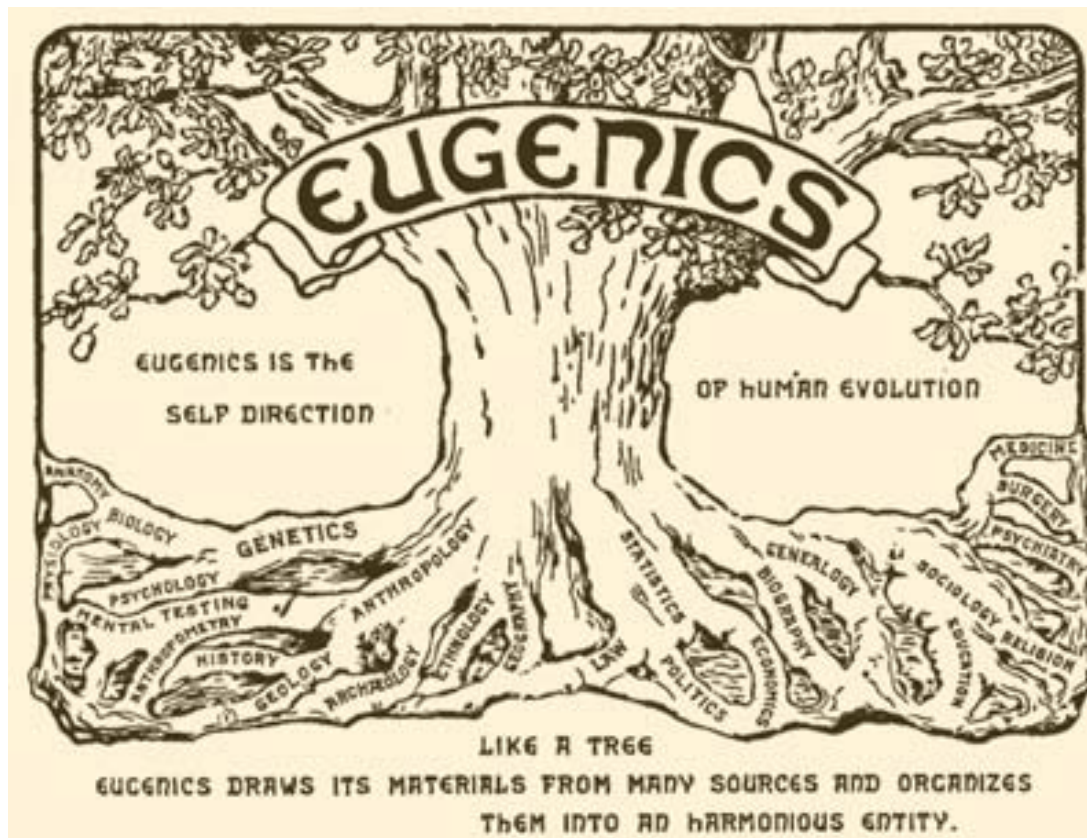
Pearson kunde tala om historien som "ett krig mellan raserna". Samtidigt var han inte någon högerextrem person av Alfred Ploetz slag, utan till exempel också en varm anhängare av kvinnlig rösträtt.

Att den första stora internationella konferensen för eugenik 1912 hölls i London var ganska naturligt, då England dittills hade varit eugenikens hemland. Bland deltagarna fanns en rad eugeniker från bland annat USA, England och Tyskland, bland dem Alfred Ploetz.

⁵The Grammar of Science 1892

Ingen svensk representant verkar ha funnits på plats. Däremot kom större grupper från Belgien, Italien och Frankrike. Men när det var dags för den andra stora konferensen 1921 hölls den i New York. Initiativet i den internationella eugeniska rörelsen hade flyttat från England (och Tyskland) till USA. De tyska delegaterna var, åren efter första världskriget, inte längre särskilt välkomna.

Svenskarna stannade hemma även denna gång. En tredje och sista internationell kongress höll 1932, även den i New York. Sedan gick luften ur den internationella eugeniken, inte minst på grund av nazisternas maktövertagande i Tyskland.

Emblem för den andra internationella konferensen om eugenik, 1921. Eugeniken såg sig som en överordnad vetenskap som i sig skulle innesluta en stor mängd andra vetenskaper som genetik och psykologi – men även sociologi, teologi och historia.

USA

I USA kretsar mycket av rasbiologin kring forskningsinstitutet Cold Spring Harbor och dess ledande gestalt Charles Davenport och hans medarbetare Harry Laughlin, som arbetade hårt för att införa och skärpa steriliseringslagar i de olika delstaterna. Det var i USA som de första steriliseringslagarna stiftades. "Fallet Carrie Buck" gick 1927 ända upp till Högsta Domstolen och blev avgörande. Efter det var det fritt fram för sterilisering av så kallade sinnesslöa i USA. Fram till 1970-talet räknar man med att minst 60 000 människor tvångsteriliserades, de flesta i Kalifornien. Men i USA växte också fram en stark kritik av eugenikens idéer.

Förmodligen var USA det land där den eugeniska rörelsen under åren före första världskriget fick det starkaste fästet och störst inverkan på samhällsdebatten. Här stiftades också de första lagarna om tvångssterilisering av "sinnesslöa".

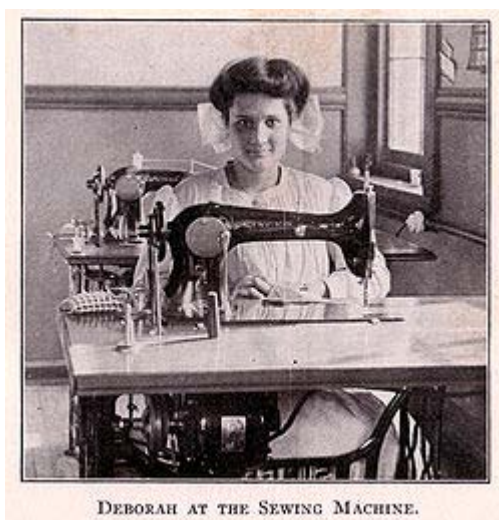
Varför var USA tidigt ute? Sedan inbördeskriget hade diverse särslagstiftningar införts i olika delstater för att förhindra "rasblandning" mellan svarta och vita. Behandlingen av ursprungsbefolkningen handlade också om att skilja ut och separera olika "raser". Lagstiftning för att hålla isär svarta och vita, och framför allt hindra dem från att gifta sig med varandra, fanns tidigt, i vissa delstater från självständigheten och fram till 1967 (fallet "Loving mot Virginia"). Ordet för den typen av "oönskad rasblandning" var det svåröversättliga "miscegenation". Just dessa hårda raslagar kan vara en tänkbar bakgrund och förklaring till intresset för att stifta nya lagar, som skulle skilja ut även andra befolknings-grupper. Olika delstater är också mycket tidigt ute när det gäller att stifta lagar om internering och sterilisering av "feeble-minded" ("sinnesslöa"). Men här finns också tidigt ett artikulert motstånd som saknas i till exempel Tyskland och Sverige.

Bland de grupper som skulle komma i fråga fanns blinda, mentalsjuka, epileptiker, människor med medfödda missbildningar och – även om det inte stiftades sådana lagar – svarta kvinnor, indianer och "white trash". Redan 1897 lades ett lagförslag i delstaten Michigan om tvångssteriliseringar, en lag som aldrig antogs. År 1905 antog Pennsylvania en sådan lag, men den blockerades av guvernörens veto. Den första lag som trädde i kraft var den i Indiana 1907, följd av lagar i Washington och Kalifornien. Antalet steriliseringar var länge lågt – högst låg de hela tiden i Kalifornien.

I USA uppstod också en intensiv debatt kring rasbiologi som här kort och gott hette eugenics. En strid ström av böcker publicerades runt sekelskiftet 1800/1900, här som i Europa under inflytande av den återupptäckta mendelska genetiken.

Ett exempel på hur debatten gick är den amerikanske psykologen och eugenikern Henry Goddards (1866-1957) bestseller från 1912 *"The Kallikaks – a Study in the Heredity of Feeble-Mindedness"*. Här berättas levande historien om krigshjälten Martin Kallikak (påhittat namn) som på sjuttonhundratalet skulle ha fått ett barn med en "sinnesslö"

flicka utom äktenskapet och dessutom ett antal barn med sin lagvigda fru. Genom att undersöka de båda familjernas släkträd menade sig Goddard kunna visa hur de "sinnesslöa" anlagen under årens lopp trängde ut de "intelligenta" – som en bild av hur "degenereringen" långsamt påverkade hela samhället, inte minst genom att de "sinnesslöa" fick fler barn. Goddard utgick från en "sinnesslö" flicka på Vineland, den anstalt han själv förestod, "Deborah Kallikak", som uppvisade alla tecken på

efterblivenhet. Deborahs stora släkt präglades av tjuvar, suputer och andra "asociala".

Bildtext: Ur Henry Goddards "The Kallikaks"

Den andra släktgrenen var däremot full av akademiker och politiker. Men då "sinnesslöheten" var ett recessivt anlag spred det sig lömskt – Goddards uppfattning var att de "sinnesslöa" måste hindras från att föröka sig, gärna genom internering på anstalter av det slag han själv förestod.

Boken om Kallikaks tillhörde en speciell genre, som försökte urskilja "belastade familjer" – den första i sitt slag var boken om *The Jukes* från 1877 av sociologen Richard Dugdale. Men där Dugdale intresserade sig för miljöns inverkan var Goddards resonemang spetsat med mendelsk ärftlighetslära – ett perspektiv han själv längre fram kom att ta avstånd från.

Andra viktiga böcker som såldes i stora upplagor var eugenikern och antropologen Madison Grants (1865-1937) *The Passing of the Great Race* från 1916, där Grant med kartor och förment vetenskapliga metoder beskrev hur den ariska rasen trängdes undan i Europa. Också Grant delade upp den vita rasen i tre olika undergrupper: den nordiska, den alpiska och medelhavsrasen. Den vita rasen, och dess mest värdefulla gren nordborna, var nu på väg att trängas tillbaka av underlägsna raser, vilket skulle kasta ned världen i kaos. Grants bok såldes i mer än en och en halv miljon exemplar och översattes också till tyska. Den fick också inflytande på den amerikanska invandringspolitiken: 1924 infördes "Immigration Act" som begränsade antalet invandrare från icke-europeiska länder.

Debatten om eugenik verkar i USA ha nått ut till bredare kretsar än vad som var fallet i Europa. Så fördes en livlig debatt om barnläkaren Harry Haiselden i Chicago som 1907 valde att låta "svaga" spädbarn dö – eller hjälpte dem på traven. Han stod för sin praktik och det blev stora rubriker i tidningarna.

Diskussionen kring Haiseldens agerande fick honom i vissa kretsar att framstå som en hjälte. Det gjordes till och med en stumfilm, *The Black Stork* 1916-1917, senare distribuerad på nytt som *Are you fit to marry?* där Haiselden spelade den kloke läkarens roll. Att låta "svaga" barn leva sågs här som inhumant och något som bara ledde till svårt lidande.

Charles Davenport och Harry Laughlin

Det är framför allt två namn som återkommer i historien om eugeniken i USA: Charles Davenport och Harry Laughlin. Davenport (1866-1944) var, som många andra eugeniker, zoolog i grunden snarare än medicinare och fascinerades även han av den nypupptäckta mendelska genetiken. Davenport var också mycket duktig på att skaffa privata finansiärer till sin forskning och fick stöd från stora fonder som Rockefeller och Carnegie, "järnvägsälskan" Mrs Mary Harriman och en av bröderna Kellogg ("frukostflingekungarna") för att bygga upp det genetiska forskningscentret Cold Spring Harbor utanför New York. År 1910 utökades det

med "Eugenics Records Office" (ERO) – ett arkiv som syftade till att kartlägga alla amerikaners släktförhållanden och genetiska bakgrund. ERO skickade ut "volontärer" till fängelser, sinnessjukhus och "sinnesslöanstalter" för att kartlägga bakgrunden till de "mindervärdiga" anlagens spridning.

Chef för ERO blev Harry Laughlin (1880-1943). Där Davenport var vetenskapsmannen som höll kontakt med andra eugeniska forskningsinstitut (bland annat Kaiser Wilhelm-institutet i Berlin och Statens institut för rasbiologi i Uppsala) var Laughlin ansvarig för opinionsbildning och lobbyverksamhet i USA. Så vittnade han inför kongressen, när 1924 års Immigration Act skulle inrättas, om det "faktum" att ärftlig sinnessjukdom var vanligare bland immigranter från södra och östra Europa. Men hans främsta uppgift var lobbyverksamhet för de steriliseringslagar som infördes i delstat efter delstat. Där var Cold Spring Harbor Laboratory den kanske främsta remissinstansen. Laughlin skrev ett utkast till hur sådana lagar skulle se ut och verkade för att de skulle tillämpas hårdare i delstater som redan antagit dem.

Fallet Carrie Buck

Hans största seger var förmodligen fallet Carrie Buck (1906-1983). Hon var en fattig flicka från Virginia, vars mor tvångsomhändertogs för "sinnesslöhet" sedan hon blivit gravid med Carrie. När också Carrie blev gravid, förmodligen efter en våldtäkt, såg hennes fosterföräldrar till att hon tvångsomhändertogs vid den anstalt där hennes mor redan satt. Barnet som hon födde tog de själva hand om. Tanken var att Carrie skulle tvångssteriliseras, men hennes advokat sa ifrån. Det fanns inga tecken på sinnesslöhet, menade han, då Carrie klarat sig bra i skolan. Fallet drevs hela vägen upp till Högsta Domstolen av Laughlin och hans ombud – så fick man också Carries dotter Vivian förklarad som "sinnesslös" fastän hon bara var ett par månader gammal. Man ville ha ett pilotfall på "ärftlig sinnesslöhet". Fallet avgjordes i maj 1927 av den legendariske domaren i Högsta Domstolen Oliver Wendell Holmes (1841-1935). Holmes skrev:

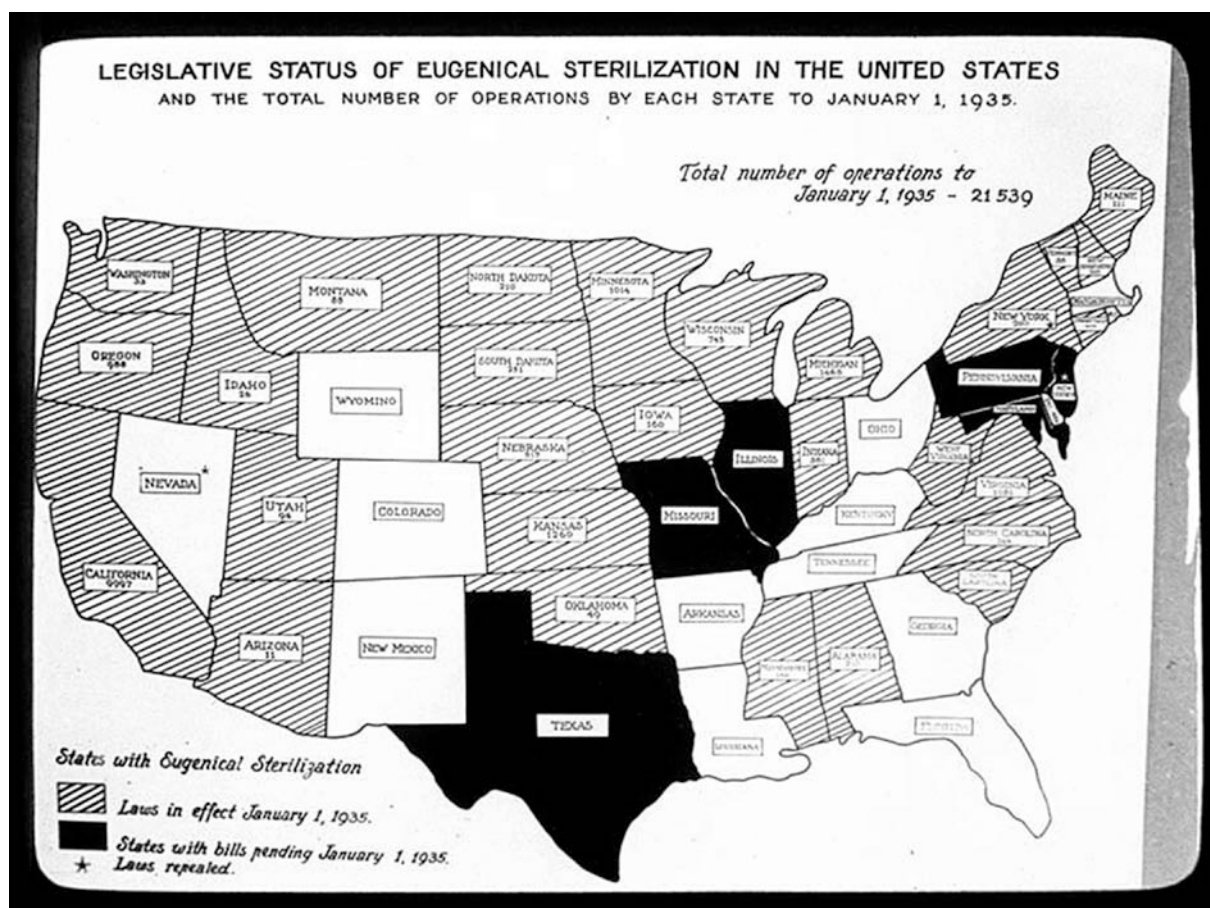
"Det är bättre för hela världen om vi, istället för att avrätta degenererad avkomma för brottslighet eller låta dem svälta ihjäl av ren idioti, kan låta samhället sätta stopp för dem som är uppenbart olämpliga att föröka sig. Samma princip som fordrar obligatoriska vaccineringslagar kan tillämpas också när det gäller att kapa äggstockar. Tre generationer av imbeciller räcker."⁶

Holmes dom satte tonen. Carrie Buck tvingades till operationsbordet några veckor senare. Så skulle argumentationen kring de "tvångssteriliserade" gå världen över, också i Sverige. Under de kommande åren steg antalet tvångssteriliseringar i USA kraftigt.

⁶ Citerat från Black: *War against the Weak*, s. 121

Det ska tilläggas att Carrie Buck och hennes dotter Vivian i efterhand visade sig vara "normalbegåvade" – det var den utomäktenskapliga graviditeten som föranledde interneringen. Men Vivian dog bara åtta år gammal i mässling.

Som Edwin Black skriver i sin bok, *War against the Weak*, var det fallet Buck och Holmes dom som öppnade slussportarna för tvångssteriliseringar i USA. Och om lagarna i Sverige aldrig uttryckligen använde ordet "tvång", handlade det i USA om "compulsory sterilization". Det är i USA mycket svårt att sammanställa korrekt statistik i efterhand och sortera fram graden av "tvång" – inte minst därför att den tidens tjänstemän inte tänkte i de banorna. *Frivilligheten var helt enkelt inte en viktig faktor.* Vi ska komma ihåg de stora osäkerhetsfaktorerna, som kan rymma avsevärda mörkertal, inte minst då regler och lagar kunde skilja sig mycket mellan olika delstater. Men efter domen 1927 stiger antalet steriliserade brant. Där man tidigare talat om några enstaka fall per år och stat – i något fall ett hundratal – stiger antalet i samtliga delstater med eugeniska steriliseringslagar till 1 000-1 500 per år. Längre var det i vissa delstater också tillåtet att sterilisera brottslingar – en praktik som fallet "Skinner mot Oklahoma" satte stopp för 1942, då Högsta Domstolen slog fast att det inte var förenligt med konstitutionen ("Cruel and unusual punishment"). Men det hindrade inte delstaterna från att sterilisera "sinnesslöa" på anstalter.

Bildtext: Steriliseringar i USA 1935. Bildkvaliteten är litet dålig, men man kan se att antalet (kända) fall fram till den tidpunkten är 21 539. Bild från Eugenics Archives, ERO

Det ska tilläggas att Davenport och Laughlins "forskning" med tiden kom att bli tämligen hårt kritiserad. (Så är till exempel svensken Nils von Hofsten tidigt kritisk mot Davenport och menar att denne övertolkar ärftlighet och underskattar miljö.) Eftersom Cold Spring Harbor Laboratory var (och är) privatfinansierat (men på olika sätt etablerat som remissinstans) var det de olika finansörerna, som Carnegiestiftelsen, som drog sig ur verksamheten. Eugenics Records Office, som haft ambitionen att kartlägga alla "undermåliga" i hela USA, stängdes slutligen 1939. Men då hade Harry Laughlins förslag till steriliseringslag redan antagits i ett stort antal delstater (se kartan ovan.)

De olika steriliseringslagarna var i kraft i USA in på 1970-talet, men tillämpades precis som i Europa alltmer sällan och med avtagande "rasistiska" eller "eugeniska" motiv. Enligt Blacks beräkningar stannar antalet tvångssteriliserade i USA vid runt 60 000 personer, de allra flesta i Kalifornien, de allra flesta kvinnor (ca 90 procent). Som Mattias Tydén påpekar gäller dessa 60 000 främst otvetydigt tvång och personer intagna på olika anstalter. Vid sidan av dessa finns hundratusentals personer som fram till 1972 steriliserats "frivilligt" – lika "frivilligt" som i Sverige, där graden av tvång går längs en glidande skala. Bland dessa hundratusentals finns en klar övervikt för svarta kvinnor och socialbidragstagare.⁷ Vissa beräkningar tyder också på att åtminstone under de första decennierna en grupp övervägde – svarta, gravida kvinnor som steriliserades i samband med förlossning eller abort.

Tyskland – nazismen tar över

Den tyska rasbiologiska rörelsen går rakt upp i den nazistiska statens utrotningsprogram. Samma personer som föreläst vid olika rasbiologiska möten i USA – och Sverige – återfinns senare inom ramen för det så kallade T4-programmet som före och under andra världskriget mördade cirka 275 000-300 000 mentalsjuka och utvecklingsstörda. Efter kriget får personer som Fritz Lenz och Hans Günther ändå fortsätta sina vetenskapliga karriärer. Tyskland är ett extremfall. Det var här rasbiologin tillämpades som en del av en diktatorisk statsideologi. Just utvecklingen i Tyskland gjorde att stödet för rasbiologin som vetenskap minskade i länder som USA och Sverige.

Linjen från den eugeniska rörelsen och över i nazisternas folkmord är rak, klar och tydlig. Ändå representerar Tyskland en extrem utveckling, som ibland gjort det alltför lätt att sätta likhetstecken mellan nazism och eugenik. I förlängningen finns Aktion T4 och det tyska begreppet *Gnadenod* (nådedöd, barmhärtighetsmord). Det är dock viktigt att påpeka att man från tysk sida såg sig verka i ett internationellt sammanhang – som framgår av denna

⁷ Mattias Tydén: *Från politik till praktik*, s. 50-51

propagandaaffisch från 1936. Texten lyder i översättning:

"Vi står inte ensamma. Lag för prevention av ärftligt sjuk avkomma (tvångssterilisering). Den gör "reklam" för den lag som infördes redan 1933. Flaggorna till vänster avbildar de länder som redan anses ha infört sådan lagstiftning – USA, Danmark, Norge, Sverige och Finland. De andra länder som är på väg att göra det: Ungern, England, Schweiz, Polen, Japan, Lettland och Litauen. Den nazistiska lagstiftningen tog tydligt fäste i den internationella eugeniska rörelsen."

Alfred Ploetz och Fritz Lenz kvarstår som den rasbiologiska rörelsens huvudmän i Tyskland, Ploetz nu som professor i München. Lenz blev 1933 chef för Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik i Berlin (grundat 1922, samma år som Statens institut för rasbiologi). Flera representanter för den tyska eugeniska rörelsen såg nazismen just som "biologi omsatt i politik". Fritz Lenz skrev i en recension av Hitlers *Mein Kampf*:

"Att nationalsocialismen ärligen eftersträvar en sund ras kan man inte betvivla. [Hitler är] den första politiker med verkligt inflytande som ser rashygienen som en central uppgift för all politik och som också kommer att kraftfullt verka för den saken."⁸

Propaganda och nätverk

Både Ploetz och Lenz var nu aktiva i nazistpartiet, och 1933 tillsatte den nazistiske inrikesministern Wilhelm Frick en expertgrupp för "befolknings- och raspolitik", bestående av främst Ploetz, Lenz och Hans F.K. Günther. Gruppen hade ansvar för utformningen av nazisternas lagstiftning på "ras-området". Från 1933 inleddes en bred propagandakampanj för att få den tyska befolkningen att acceptera rashygieniska ingrepp i det personliga livet. Filmer som *Erbkrank*⁹ (*Arvssjuk*) eller *Opfer der Vergangenheit* (*Det förflutnas offer*) visades på

⁸ "Dass der Nationalsozialismus ehrlich eine Gesundung der Rasse anstrebt, ist nicht zu bezweifeln. [Hitler sei] der erste Politiker von wirklich großem Einfluß, der die Rassenhygiene als eine zentrale Aufgabe aller Politik erkannt hat und der sich tatkräftig dafür einsetzen will."

⁹ *Erbkrank* finns på Google videos: <http://video.google.com/videoplay?docid=7837974920864540806>

tusentals biografer. Och man införde belöningar för barnrika familjer och "Mutterkreuz"-medaljer för kvinnor som fött många friska barn.

Banden mellan den tyska och den amerikanska eugenikrörelsen bestod dock länge. År 1935 utsågs Davenport till hedersdoktor i eugenik vid universitetet i Heidelberg, utnämnd av samme Carl Schneider som senare blev ledare för T4-programmet (se nedan). Och så sent som 1939 blev Fritz Lenz hedersmedlem i American Eugenics Society.

"60 000 riksmark kostar denne ärftligt sjuke samhället under sin livstid. Folkkamrat – det är ju dina pengar!" (reklamaffisch för "Neues Volk – månadshäfte för nazistpartiets raspolitik", 1938)

Bildtext: Fritz Lenz, Herman Nilsson-Ehle och Herman Lundborg

Det är också värt att notera att flera av de tyska "experter" som medverkade vid T4-programmets tillkomst vid någon tidpunkt besökt och föreläst vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Hans F.K. Günther var en återkommande gäst under några år vid 1920-talets början. År 1925 är det Fritz Lenz som är gästföreläsare. Andra centralgestalter inom nazitysk eugenik som passerar Uppsala är Eugen Fischer, från 1933 chef för det tyska institutet för rashygien i Berlin. De olika rörelserna förblir i det längsta sammanflätade, som ett "vetenskapligt nätverk."

I vissa tyska delstater som Thüringen kunde

mentalsjuka redan 1923 steriliseras – i teorin frivilligt men ofta då det gällde omyndiga personer, efter beslut av läkare eller "målsman".

Det lades också fram förslag i tyska förbundsriksdagen om en lag om sterilisering av återfallsförbrytare, som dock inte verkar ha antagits.

Men redan vid maktövertagandet 1933 införde den nazistiska regimen tvångsteriliseringslagar för människor med ärftliga sjukdomar – allt från "sinnesslöhet" till blindhet, dövhet och epilepsi. Återigen står vi inför problemet med beräkning av antal, men en siffra som återkommer i litteraturen är 300 000-360 000 personer. (Ungefär 5 000 kvinnor dog av komplikationer efter de rutinmässigt utförda operationerna.)

Det var ändå bara början på den

nazistiska praktiken. År 1935 infördes de så kallade *Nürnberglagarna* (egentligen "lag om skydd av det tyska blodet") som förbjöd äktenskap mellan "arier" och "icke-arier" (främst judar, men även zigenare).

T4 – industriellt massmord

Från 1939 inleddes vad man kallade "Kinder-Euthanasie" (dödshjälp för barn) där "icke livsdugliga" barn mer eller mindre i hemlighet skulle avlivas på särskilda anstalter: dödsorsaken angavs ofta som lunginflammation. De som kom i fråga var barn med Downs syndrom, "mikrocefaler" eller "hydrocefaler" (dvs. barn med avvikelser i huvudomfång) och barn med missbildningar eller förlamning.

I förlängningen låg den så kallade Aktion T4, "den slutgiltiga lösningen" på problemet med "sinnesslöa", sinnessjuka och människor med andra, som man trodde, ärftliga sjukdomar som epilepsi och manodepressivitet. T4 kallades programmet efter adressen Tiergartenstrasse 4, där kontoret låg för den myndighet som skötte operationen. Gradvis utvidgades programmet till att omfatta alla utvecklingsstörda, mentalsjuka och även dem som led av vissa ärftliga sjukdomar. Till en början "avlivades" patienter vid mentalsjukhus i bussar, där avgaserna leddes in i passagerarutrymmet (där fönstren målats över). Så småningom gick man över till regelrätta gaskamrar där man använde sig av kolmonoxid. "Patienterna" trodde att de skulle duschas. Därefter kremerades kropparna för att dölja alla spår. Anhöriga fick brev om att deras släktingar avlidit i "lunginflammation". T4 byggde ett antal olika "avlivningscenter" i Tyskland och Österrike för att "tömma" alla anstalter. Dessa låg i orterna Grafeneck (Baden-Württemberg), Brandenburg, Hartheim (Österrike) Sonnenstein och Bernburg (Sachsen) och Hadamar (Hessen) – ofta, precis som Schloss Hartheim, slott som omvandlats till anstalter i avskild och naturskön miljö.

Man beräknar att T4 under sin första fas mördade ca 70 000 människor. Efter 1941 upplöstes programmet i teorin, men fortsatte i hemlighet: de folkliga protesterna hade blivit alltför starka, då allt fler tyskar hade släktingar som försvunnit i programmet. Men i hemlighet fortsatte mördandet för att mot krigsslutet ha nått slutsumman 270 000-275 000 döda. T4 var också i allt väsentligt förövningen till Förintelsen – här utprovades fraktsystem och tekniker för att döda människor i industriell skala.

Det kan vara värt att notera att varken Lenz och Günther efter kriget dömdes för några förbrytelser; Ploetz avled redan 1940. Lenz tilläts fortsätta att verka som professor i genetik vid universitetet i Göttingen fram till 1955, då han gick i pension. Günther släpptes efter en tids internering och fortsatte att skriva böcker, som propagerade för sterilisering och "familjeplanering", fram till sin död 1968.

FAKTARUTA: Schloss Hartheim – ett exempel

Slottet Hartheim ligger några mil utanför Linz i Österrike. Det är ett vackert renässansslott, som vid sekelskiftet 1800/1900 gjordes om till "idiotanstalt". I mars 1940 utsågs Hartheim till en av sex "eutanasianstalter" inom ramen för T4-programmet. Gaskamrar inrättades och en krematorieugn byggdes på innergården.

När T4 i teorin lades ned 1941 hade cirka 20 000 mentalsjuka och utvecklingsstörda mördats i slottet. Kropparna kremerades och askan tömdes i floden Donau. Under 1944 och fram till den sovjetiska ockupationen i krigets slutskede mördades i Hartheim också mellan 5 000 och 10 000 fångar från de närbelägna koncentrationslägren Mauthausen och Gusen. Sammanlagt dog här ca 30 000 människor. Idag är Hartheim ett museum och minnesmärke över T4-programmets offer.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Edwin Black: *War against the Weak*. (Four walls, eight windows 2003)

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning*. (Lunds universitet 1995)

Statens institut för rasbiologi – tillkomststären (artikel i *Kunskapens trädgårdar*, red.

Broberg/Eriksson/Johannison, Atlantis 1988)

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet* (Gidlunds 1991)

Stefan Kühl: *The Nazi Connection*. (Oxford University Press 1994)

Die Internationale der Rassisten: Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung für Eugenik und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert (Frankfurt 1996)

Nancy Ordover: *American Eugenics* (University of Minnesota Press 2003)

Martin S. Pernick: *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures since 1915* (Oxford University Press 1996)

William Zebina Ripley: *The Races of Europe – A Sociological Study* (London 1900)

samt Maria Björkmans opublicerade forskningsmanuskript

Kapitel 3 Rasbiologin i Sverige

1909 bildas Svenska sällskapet för rashygien, som bedriver ett starkt lobbyarbete för ett rashygieniskt perspektiv på samhällsutvecklingen. Bakom opinionsbildningen står ett tvärpolitiskt nätverk av forskare och politiker som vill åstadkomma främst två saker: grunda ett rasbiologiskt vetenskapligt institut åt landets ledande rasbiolog Herman Lundborg och införa steriliseringslagar i Sverige. Det lyckas man också göra, institutet 1922 och den första lagen 1934. Efter några inledande energiska år går luften ur Statens institut för rasbiologi. Och i takt med nazismens genomslag i Tyskland förlorar också rasbiologin i anseende som vetenskap i Sverige. Steriliseringslagarna fortsätter dock att gälla. Två av de viktigaste namnen bakom denna utveckling var riksdagsmannen och läkaren Alfred Petrén, som lade de viktigaste motionerna i riksdagen – och Nils von Hofsten, biolog och länge Socialstyrelsens expert i steriliseringsfrågor.

Svenska sällskapet för rashygien

Det är 1909 som Svenska sällskapet för rashygien bildas. Årtalet kan nog vara en slump, men man kan påminna

sig att det är samma år som Storstrejken och i en tid när rösträttsaktivismen är på väg mot sin kulmen. I bakgrunden kan man se två olika tendenser.¹⁰ Dels den liberalt dominerade föreningen CSA, Centralförbundet för socialt arbete som bildas 1903, med dess olika försök att ingripa i "samhällsnöden" med hjälp av ny forskning och nya metoder. Dels det faktum att den "nya" mendelska genetiken får ett starkt genomslag i Sverige – inte minst genom växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle (1873-1949) i Lund/Svalöv, som också kommer att spela en stor roll för det rasbiologiska institutet. Nilsson-Ehle visar i sin avhandling samma år som det rashygieniska sällskapet bildas, vilka stora möjligheter den nya genetiken har på växtförädlingsområdet och bidrar till bildandet av Mendelska sällskapet 1910.

Svenska sällskapet för rashygien är med all säkerhet en utlöpare av Alfred Ploetz arbete i Tyskland. Men som idéhistorikern Maria Björkman vid Linköpings universitet visar i sin kommande avhandling är det, snarare än att bara fokusera på en enskild förening, betydligt mer meningsfullt att försöka kartlägga olika vetenskapliga och politiska *nätverks* betydelse. Kring Svenska sällskapet för rashygien (nedan kallat SSFR) uppstår ett sådant nätverk, som sedan ingår i olika konstellationer kring arbetet för att grunda ett svenskt institut för rasbiologi. Medlemmar i detta nätverk sitter i styrelsen, som verkar för en lag för eugeniska steriliseringar. Som Björkman visar rör det sig om en ganska liten grupp av människor, där samma namn återkommer, namn som Herman Nilsson-Ehle, Nils Wohlin, Nils von Hofsten, Herman

¹⁰ Delar av detta avsnitt bygger på Maria Björkmans ännu ej publicerade avhandling.

Lundborg, Alfred Petrén och Elis Essen-Möller. Men politiskt var nätverket sammansatt av människor med högst olika politisk tillhörighet. Där Nilsson-Ehle var högerextrem var Nils von Hofsten liberal, medan exempelvis Alfred Petrén tillhörde Socialdemokraterna. Det de hade gemensamt var sin "vetenskapliga kompetens".¹¹ Vad SSFR ägnade sig åt var i första hand två saker: att publicera en skriftserie som skulle sprida kunskap om den nya vetenskapen och att aktivt verka för att ett rasbiologiskt institut bildades. Där fanns olika planer: först som ett "Nobelinstitut" knutet till Karolinska Institutet i Stockholm, senare som en del av Uppsala universitet. Men dit var det ännu långt. SSFR (som fanns kvar åtminstone in på 1950-talet) hade sin starkaste period åren före 1922, då Statens institut för rasbiologi instiftades. Till dess nådde man ganska stora framgångar på opinionsbildningens område.

Ett inslag i denna opinionsbildning var den stora Folktypsutställningen som arrangerades 1919, under devisen "*Känn dig själv, din släkt, ditt folk!*" Den visades först på Konstakademien i Stockholm och åkte sedan på turné till Uppsala, Gävle, Visby och Göteborg.¹² Utställningen organiserades av Herman Lundborg själv och skulle vara så "multimedial" som tidens teknik tillät, med gipsbyster, fotografier av olika "folktyper" och möjlighet att själv ägna sig åt lite släktforskning.

Som Gunnar Broberg skriver: "Å ena sidan förekom anslående poserande foton av det officiella Sveriges företrädare, å den andra förnedrande anstaltsfotografier: någon rimlig jämförelse mellan så olika bilder var knappast möjlig. [...] Svenska folket skulle få lära känna sin egen förträfflighet men även de faror som hotade, medan vetenskapen skulle hösta in material till en första inventering."

Utställningen var en med tidens mått enorm framgång med 40 000 besökare i hela landet, de flesta i Stockholm. (Två år senare, 1921, följer tidningen Stockholms Dagblad upp utställningen och ordnar en "skönhetstävling" med Lundborg som domare för att få fram en representant för den "nordiska rastypen" – och vinnaren Gustav Åberg, "den stilige cykelreparatören från Skövde", får åka på turné i Sverige.)

År 1919 inleddes också publiceringen av en skriftserie med pamfletter, alla skrivna av välrenommerade forskare. Det intressanta med dessa skrifter är att de uppvisar en sådan tydlig blandning av ideologi och vetenskap. Den kände forskaren Martin P:son Nilsson, professor i klassisk fornkunskap och antikens historia i Lund, skriver till exempel en pamflett om *Rasblandningarnas omfång och betydelse i det romerska riket*, där han förklarar att en alltför snabb rasblandning ledde till Roms undergång. Andra böcker, som Nils von Hofstens *Modern ärfthighetslära* från 1920 är en i långa stycken helt korrekt och modern lärobok i mendelsk

¹¹ Styrelsen för SSFR bestod av **William Leche** (zoolog, liberal folkbildare), **Olof Kinberg** (psykiater), **J. V. Hultkrantz** (anatom), **Otto Rosenberg** (botaniker), **Svante Arrhenius** (kemist), **Ivan Bratt** (läkare, liberal politiker), **Pontus Fahlbeck** (konservativ statsvetare), **Johan Thyren** (jurist, riksdagsman för Högern) **Alma Sundqvist** (läkare, sexualupplysare) **Hjalmar Öhrvall** (fysiolog, liberal opinionsbildare), **L. Rabenius** (jurist), **Alice Wallenberg** (filantrop).

¹² Gunnar Broberg menar att denna utställning hade inspirerats av liknande utställningar i Tyskland. Dels den stora rashygienutställning som ordnats av ingen mindre än Alfred Ploetz men också från sådana "Völkerschau" där man just ställde ut levande människor, gärna "exotiska" sådana som samer och indianer.

genetik, och den användes också länge som sådan. Men plötsligt kommer i von Hofstens text en släng om "mindervärdiga" som ej bör tillåtas fortplanta sig. *Det är bland det märkligaste i dessa texter – hur solid vetenskap plötsligt blandas med vad som måste beskrivas som ett djupt förakt för de svaga i samhället.* Det är något som sker gång på gång, som om svarta bubblor plötsligt sprack i den vetenskapliga texten.

"Degenerationsfaran"

Vi ska bara stanna till ett litet tag i ett par av skrifterna. Så skriver Herman Lundborg, det rasbiologiska institutets kommande chef, en egen skrift i serien, betitlad *Degenerationsfaran* som ges 1922, samma år som institutet bildas. Lundborg framstår utifrån sin avhandling (se nedan) som Sveriges ledande expert just på hotet om "degenerering".

Lundborg lägger i sin bok fram ett tydligt scenario för det hot som vilar över landet:

"Det gives två slag av fiender, som i mer eller mindre hög grad hota varje folk. Det är dels yttre, dels inre sådana. [...] De inre däremot, som äro minst lika betydelsefulla, sammanhånga på det allra närmaste med frågor rörande orsakerna till ett folks urartning (degeneration). Härmed menas en ärftligt betingad undermålighet, som medför rasfördärv. [...] Bland fackmännen ute i världen framstår det numera som en ofrånkomlig sanning, att *ett folkmaterial av god rasbeskaffenhet utgör ett folks allra dyrbaraste egendom.* Ingen har rätt att skjuta dessa problem åt sidan, ty folkets framtid beror på, hur vi handla eller t.o.m. på vad vi underlåter att göra.

Det gives många allvarliga symtom, som tyda på sjukdomar hos hela folk och förebåda deras urartning, ja, död – det gäller såväl i forntid som i nutid."

Lundborg listar sedan de problem som hotar Sverige: storstädernas snabba tillväxt, sjunkande nativitet ("tomrummen, som uppstå, fyllas genom invandring, varvid ogynnsamma rasblandningar mellan olikvärdiga folk uppstå"), skarpa klasskillnader, att allt fler överlever på grund av nya medicinska rön, även de med "kroniska och degenerativa sjukdomar", drogmissbruk (som troddes försämra arvsanlagen), låg moral, fler självmord samt att

"Individualismen regerar. Egoismen tilltar. Fosterlandskärleken slappas. Religion och moral råka i vanrykte. Lyx och mammondyrkan utbreda sig först i de övre och rikare samhällslagren, sedan även i de lägre."

"Den falska humanitet, som nu för tiden besjälar mången, påskyndar otvivelaktigt den för utvecklingen så ogynnsamma process, som fått namn av kontraselektion (urval i dålig riktning). Godhjärtade män och kvinnor hjälpa icke sällan urskillningslöst fram fysiskt och psykiskt svagt

utrustade personer, som sedan fortplanta sig och ge sina mindervärdiga anlag i arv åt nya släkten, vilka i sin tur falla samhället till last.”

Det är i sanning en mörk bild. Och texten blir i sig ett tydligt exempel på hur Lundborgs ”vetenskap” också är ett uttryck för en konservativ samhällssyn.

Lundborgs resonemang ekar i skriften *Sterilisationsfrågan* från samma år, författad av gynekologiprofessorn Elis Essen-Möller (1870-1956) och senare även ledamot i det rasbiologiska institutets styrelse:

”Läkaren nödgas nämligen, kanske oftare än andra samhällsmedlemmar, bevittna hurusom undermåliga individer, idioter, fallandesjuka o. s. v. giva livet åt barn, som tyvärr ofta ärvt föräldrarnas sjukdom eller lyte, och som sedan i sin ordning bli samhället en börda i mer än ett avseende. Det är ju klart, att om samhället i större utsträckning rekryteras av sådana, mindre värdefulla individer, detta i längden skall göra sig märkbart på ett sätt, som kan bli ödesdigert för samhället självt och för folkets bestånd. Tyvärr har erfarenheten också redan konstaterat, att sådana undermåliga individer fortplanta sig i betydligt starkare proportion än samhällets högre stående element, och man har velat göra gällande den stora roll, som den härigenom uppkomna försämringen av folket spelat för det gamla romarrikets undergång.”

Elis Essen-Möller berättar öppet i skriften att han redan flera gånger steriliserat ”imbecilla” kvinnor utan att ha stöd för det i lagen:

”Vi blevo överens om, att ehuru en sådan åtgärd oss veterligt icke förut tillgripits i vårt land, det vore icke endast en rättighet utan även en plikt att i detta fall förebygga ytterligare havandeskap.” (26-årig ”imbecill” flicka med ”abnormt stark könsdrift”)

Han fortsätter: ”Enligt uppgift av Lundborg ha vi i vårt land, lågt räknat, 18,000 sinnessjuka, 14,000 idioter, 20,000 imbecilla och 7,000 fallandesjuka. Hur vill man bereda plats till alla dessa, bland vilka ändå icke är medräknade en massa andra sjukdoms- och brottslingsfall, som också kunde behöva interneras?”

Essen-Möllers häfte innehåller också en intressant efterskrift:

”Sedan denna uppsats nedskrivits, har doktor Alfred Petrén i riksdagen väckt motion om lagbestämmelser, som i vissa fall medgiva sterilisering av sinnesslöa, sinnessjuka och fallandesjuka, eventuellt sedlighetsförbrytare. Frågan har därmed blivit ännu mera aktuell än förut.”

Bristen på debatt

Fastän man letar med ljus och lykta är det svårt att hitta exempel på att det rasbiologiska eller eugeniska perspektivet egentligen ifrågasattes på allvar – i alla fall under de år då det spelar som störst roll, under mellankrigstiden.

En sådan debatt utbryter dock – kort – i Dagens Nyheter i mars 1923, alltså året efter att Rasbiologiska institutet grundats i Uppsala. Det är kulturredaktören Torsten Fogelqvist (1880-1941) som läst Herman Lundborgs *Degenerationsfaran* och blivit upprörd över bristen på vetenskaplighet. Helt korrekt urskiljer Fogelqvist att Lundborgs "vetenskap" bygger på en blandning av nyare genetiska rön och stora doser fördomar och ideologi. Under rubriken *Biologins mysterier* avlossar han den 23 mars 1923 en ordentlig salva: "Att fosterlandslöshet, gudlöshet, individualism och egoism ur rasbiologisk synpunkt skulle vara degenerationsfenomen eller degenerationssymtom är en högst intressant nyhet, som kunde tarva en närmare orsaksförklaring." Följde man de rasbiologiska råden "hade varken Swedenborg eller Viktor Rydberg eller Gustaf Fröding och många andra med dem någonsin skådat dagens ljus." Dagen därpå ryter han i ännu skarpare:

"En vetenskap som bedrivs på detta kvacksalvarsätt, en vetenskap som till en del är biologi, en annan del egnahemsrörelse, en tredje del bondeförbundspolitik, en fjärde del moral, en femte del antiemigrationsrörelse och till en sjätte del planetarisk europeisk politik, kan näppeligen väcka någon djupare tilltro. Man frågar sig verkligen hur det varit möjligt att med ett sådant sken dupera allmänheten och förmå staten till ekonomiska uppoffringar."

Herman Lundborg svarar kort och stramt den 29 mars och hänvisar till några auktoriteter som stödjer hans perspektiv. Efter hans artikel finns ett tillägg: "Professor Lundborg anholder telefonledes sedan han läst även den andra artikeln att samtidigt i gensagan få in följande efterskrift: 'I Umeå läst andra artikeln. Den är så illvilligt befängd och kritiklös att den ej förtjänar något bemötande.' " (Året efter skulle han i ett brev beklaga sig över angreppen i "judetidningarna" – se nedan sidan 31)

I efterhand ger man gärna Fogelqvist rätt. Men hans skarpa kritik är ett av mycket få undantag från regeln att "vetenskapen" var höjd över all kritik och också höjd över de politiska åsiktsskillnaderna.

Det märks också när man ser på hur en del av tidens verkliga radikaler på sexualupplysningens område resonerade.

Elise Ottesen-Jensen och RFSU

Frågorna om preventivmedel, abort, familjeplanering och sterilisering var – av naturliga skäl – helt sammanvinnade i debatten. Det gjorde att den som till exempel ivrade för att preventivmedel skulle tillåtas i debatter ofta hamnade i andra frågeställningar – som den om sterilisering av "sinnesslöa". (Kondomer var t.ex. förbjudna mellan 1911 och 1938, då förbudet mot preventivmedel upphävdes.) En av de debattörer som hamnar i det läget – har man åsikter om det ena förväntas man också ha det om det andra – är den välkända sexualupplysningspionjären Elise Ottesen-Jensen (1886-1973), också känd under signaturen "Ottar". Under 1920-talet skriver hon en serie artiklar bland annat i tidningen *Arbetaren* där hon diskuterar de rashygieniska frågorna. Hon är inte främmande för att steriliseringar ska

kunna ske under tvång, något hon formulerar som att "man måste skilja mellan rätten att leva och rätten att ge liv".¹³ Argumenten är de välkända, om att "fel" människor förökar sig alltför mycket. I en artikel i tidningen *Brand* 1926 ställer hon sig också bakom de svenska rashygienikernas strävanden: "Rashygienikernas strävande över hela världen kämpa därför för, att allt må göras, som göras kan, för att hindra dessa undermåliga individer från att skaffa avkomma. Detta kräva de i vetenskapens namn."¹⁴ När Riksförbundet för sexuell upplysning, RFSU, som Ottesen-Jensen grundade 1934, ska anta sitt program finner man under punkt 4 formuleringar om "Rätt till abort och sterilisering på rasbiologiska, medicinska och sociala indikationer". Man kan notera hur de olika frågorna om familjeplanering och rasbiologi under en tid löper helt parallellt. Samtidigt ska påpekas att Ottesen-Jensen hela tiden talar om *rätten* till sterilisering – i ett klimat där preventivmedel ännu var både förbjudna och tabubelagda.

Alfred Petrén

År 1922 uppnår nätverket bakom Svenska sällskapet för rashygien ett av sina stora mål: man har fått riksdagens godkännande att öppna Statens institut för rasbiologi i Uppsala, ett institut skraddarsytt för Herman Lundborg. Bakom motionen till riksdagen två år tidigare stod socialdemokraten och läkaren Alfred Petrén. Samma år som institutet blev verklighet lade han även fram en första motion om en steriliseringslag, ett av det rashygieniska sällskapets andra stora mål.

Det är Alfred Petrén (1867-1964) som står som förstanamn på den motion som låg bakom bildandet av Statens institut för rasbiologi och som är ensam om den andra motionen, den om en svensk steriliseringslag som instiftas 1934. Det kan alltså finnas skäl att fråga sig vem han var.

Petrén var av prästsläkt, från Lund, där han också studerade till läkare. Småningom blev han överläkare i psykiatri i Uppsala. Han satt i riksdagen för Socialdemokraterna 1908-1911 och 1912-1935. Han tjänstgjorde också som överinspektör för "sinnesslövärderna" i hela landet under åren 1932-1938. Och han var en drivande kraft bakom bildandet av många så kallade sinnesslöanstalter i de militära fastigheter som tömdes efter beslutet 1925 om nedskärningar inom militären. Petrén var alltså en av de främsta experterna på sinnesslövärd i landet under nittonhundratalets första del. Han var mycket bekymrad över de "sinnesslöas inverkan på sexualmoralen" och motionerade så tidigt som 1916 om hur sinnesslöa kvinnor medverkade till att "försämma släktet". Under hela sitt liv var Petrén också varm nykterist.

År 1920 lägger Petrén fram sin motion om att staten bör finansiera ett rasbiologiskt institut.¹⁵ Då har Herman Lundborg redan knutits till Uppsala universitet med en

¹³ Hela bakgrunden till Ottesen-Jensens förhållande till rasbiologin finns i Lena Lennerheds essä *Steriliseringar och sexuell reform i Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*, red. Broberg, Johannisson, Tydén, Lunds universitet 2000.

¹⁴ *Brand* nr 52 1926.

¹⁵ FK Motion nr 7 1920

liten institution för ärftlighetsforskning. Petrén menar att frågorna hastar att utforska. Medförfattare till hans motion är bondeförbundaren Nils Wohlin (1881-1944). Wohlin, som sedermera blir finansminister och ordförande i Befolkningskommissionen 1935-1938, är en person med starka kontakter med "nätverket" kring Svenska sällskapet för rashygien och en varm anhängare av de rasbiologiska frågorna. Motionen undertecknades, när den lades fram i riksdagens andra kammare¹⁶, också av de båda partiledarna Hjalmar Branting (S) och Arvid Lindman (Allmänna valmansförbundet, senare Högerpartiet), vilket markerar den stora politiska uppslutningen bakom projektet.

När Petrén 1922 tillsammans med Wohlin sedan lägger fram motionen om en lag om sterilisering, främst av utvecklingsstörda, är det i ett läge där sådana redan utförs. Elis Essen-Möller har själv flera gånger vidgått att han utfört dem och hävdat att de är nödvändiga. *Petrén vill legalisera och utvidga en praktik som redan äger rum.* Men själva lagförslaget (där Essen-Möller sedan ingår i utredningsgruppen) ligger inte klart förrän 1929. Också den motionen undertecknas av Nils Wohlin, liksom av sju socialdemokrater och tre liberaler. Lagen antas dock aldrig – då dess tillskyndare kritiserar att lagförslaget inte tillåter några tvångsmetoder.

Petrén återkommer senare med motionen om ny steriliseringslagstiftning 1933. När 1941 års steriliseringslag ska behandlas sitter han inte längre i riksdagen. Men Petrén är förmodligen den huvudsakliga politiska aktören bakom såväl institutets tillkomst som den första steriliseringslagen (liksom lagförslaget 1929 i samma fråga). Vid hans sida finns hela tiden Nils Wohlin.

Herman Lundborg – mr Rasbiologi himself

Herman Lundborg (1868-1943) är utan tvekan den person som står i centrum för svensk rasbiologi. Helt humorlös, med "ariskt utseende" och svåra samarbetssvårigheter med nästan allt och alla blir han närmast inkarnationen av det missförstådda geniet, i ständig kamp mot dumhet och oförstånd – det är i alla fall så han tonar fram i sin egen korrespondens. (Man kan nästan vara glad att han inte hade ett mer vinnande sätt – då hade Statens institut för rasbiologi kunnat bli en mycket större framgång än det blev.) Så som dess historia går att följa i arkivmaterialet på universitetsbiblioteket Carolina Rediviva i Uppsala får man snarare betrakta institutet som ett fiasko. Ständiga gräl om pengar och tjänstetillsättningar, med en Lundborg som alltid anser sig vara underfinansierad och

motarbetad. Han var också kontroversiell och ganska illa sedd av mer radikala kollegor vid universitetet.

Men hans karriär började bra, med en genomarbetad avhandling från 1913 (en utveckling av Herman Lundborg c:a 1925. hans doktorsavhandling från 1901) med det krångliga namnet

Medizinisch-biologische Familienforschungen innerhalb eines 2 232 köpfigen Bauerngeschlechtes in Schweden (Provinz Blekinge).¹⁷ Vad Lundborg undersöker är hur epilepsivarianten myoklonus successivt förvärras hos en bondesläkt på Listerlandet i Blekinge, inte minst genom ingifte och genom att recessiva anlag förstärks. Avhandlingen, som utan tvekan kan skrivas in i samma genre som de tidigare nämnda böckerna om Jukes och Kallikaks, väckte stor uppmärksamhet. Den var mitt i prick vad gällde den nya mendelska genetiken – och samtidigt gav den syn för sägen beträffande vilken typ av "degenerering" som kunde hota om inte den nya (ras)biologiska vetenskapen gavs ett starkt inflytande på samhällsutvecklingen. Lundborg blev genast ett namn och hade under hela sitt liv starkt stöd av den andre Herman, Nilsson-Ehle, vars forskning kring växtarters förädling på ett helt annat sätt kröntes av verklig vetenskaplig framgång.

Lundborg och samerna

Vad som föresvävade Lundborg som höjdpunkten på den egna vetenskapliga karriären var en liknande analys av samerna i Lappland som den han utfört på bondsläkten i Blekinge, vilket gjorde att han sommar efter sommar gav sig ut på långa och kostsamma expeditioner i väglöst land.

Teorin om att samerna var ett "ursprungsfolk" som varit de första att komma till Sverige efter istiden hade under 1880-talet börjat ifrågasättas av flera forskare. En av dem var medicinaren Gustaf von Düben, som reste runt i sameland på 1860- och 1870-talen, tillsammans med sin fru Lotten, som var fotograf och tog ett rikt bildmaterial av den tidens sameliv.

von Düben menade tvärtom att samerna invandrat till norra delen av Sverige österifrån och nu höll på att bli fler. Han drog sig inte för att tala om samer som "lägre stående". Också en forskare som Anders Retzius menade att det var fel att kalla samerna för "urbefolkning". Plötsligt sågs de som "främmande" och som en annan "ras" än stenålders-"svenskarna".

Lundborg menade, och försökte leda i bevis, att samerna var en "degenererad ras" på väg att försvinna. Men hur han än forskade hittade han aldrig några belegg för sin hypotes. Han tycks tro att samerna är utsatta för samma typ av "degeneration" som hans Blekingebönder och vill kartlägga ett "döende släkte". Men samerna visar sig inte vara riktigt lika anfrädda av inavel som han trott och utforskningarna drar ut på tiden. Han ger ut två stora

¹⁷ Medicinsk-biologisk familjeforskning omfattande 2 232 personer i en bondesläkt i Sverige (Landskapet Blekinge)

verk om samernas "rasbiologi", *The Race Biology of the Swedish Lapps I-II* (1932 och 1941). I det andra bandet tar Rasbiologiska institutets nya chef Gunnar Dahlberg helt avstånd från Lundborgs idéer.

Frågan är naturligtvis vilken långtidsverkan institutets arbete fick – till exempel när det gäller Lundborgs stora intresse för samerna. Råkade de ut för en mer fördomsfull behandling på grund av hans arbete? Den stora statliga utredning som år 2000 undersökte steriliseringarna i Sverige hittade exempel på att också samer steriliserats mot sin vilja – men som fattiga och utslagna snarare än för att de var samer. Det rörde sig om ett fåtal fall.

Vilket inflytande hade Lundborg?

Statens institut för rasbiologi hade möjligen viss betydelse som remissinstans när det gällde arbetet kring steriliseringslagarna – men i övrigt satte det få avtryck i samhället. Det var från första början en av vetenskapshistoriens återvändsgränder – en av de mörkare.

Att Lundborg också hyste sympatier för nazismen framgår av hans brev (som Gunnar Broberg citerar) till det svenska nazistpartiet Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundets grundare Birger Furugård redan 1924, då han beställer tio exemplar av dennes nya tidning *National-Socialisten*:

"Det behövs endast några få angrepp i judetidningarna under vinterns lopp, så beviljar riksdagen ej minimianslagen. Då avgår jag och lämnar Sverige [...] Judarna jubla, och de ha hemburit en seger på ett par årtionden".¹⁸

Lundborg förblev dock chef för institutet under hela perioden 1922-1935, trots flera hot om att hoppa av. Just utfallen mot "judarna" blir allt vanligare från Lundborgs sida, som efter sin tid på institutet i likhet med andra "rasforskare" som Gösta Häggqvist närmar sig den nazistiske miljonären Carl-Ernfrid Carlbergs olika organisationer. Och när Hans F.K. Günther efter det nazistiska maktövertagandet utnämner sin kollega Lundborg till hedersdoktor i rasbiologi vid universitetet i Heidelberg 1934 tackar denne gärna ja.

Nils von Hofsten

En tredje mycket central gestalt i den svenska rasbiologins historia är zoologen Nils von Hofsten (1881-1967). Där Petrén var socialdemokrat och Lundborg vad vi idag skulle kalla högerextrem låter sig von Hofsten beskrivas som socialliberal. Han doktorerade 1907 på en avhandling om virvelmaskar och arbetade hela sitt liv just som zoolog. Men hans huvudsakliga gärning var inom området rasbiologi, och då särskilt som opinionsbildare och sakkunnig inom steriliseringspolitikens område.

Som ung zoolog skriver han en lärobok om den mendelska genetiken, *Ärftlighetslära*. Han blir en av de yngre i "nätverket" kring Sällskapet för rasygien och knyter

¹⁸ Broberg: *Statlig rasforskning*, s. 58-59

nära kontakt med Herman Nilsson-Ehle. År 1925 blir han styrelseledamot i Rasbiologiska institutet, en post han hade fram till 1953.

Som rektor för Uppsala universitet (1933-1943) visade han upp en tydlig antinazistisk linje och verkade för att hjälpa de norska studentflyktingarna. Han var ständigt verksam som folkbildare med en stor produktion av debattartiklar, radioföredrag och offentliga föreläsningar. Och här kommer paradoxen: som liberal antinazist var han kanske den person som verkade mest för steriliseringar av "undermåliga" – också som skriftställare, men främst som sakkunnig och ledamot i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd 1935-1953 – alltså den nämnd som hade att godkänna och utvärdera steriliseringarna på olika sjukhus och anstalter.

Maria Björkman har i sin kommande avhandling många intressanta exempel på hur von Hofsten under sin långa karriär intar de flesta av eugenikens skiftande hållningar – grovt sett kan man säga att han löper längs hela skalan från *mainline eugenics* till *reform eugenics* (ovan sidan 7). I början av sin verksamhet är han övertygad om de olika rasernas olika värde och kan uttala sig om "rasblandning" mellan svarta och vita som något som försämrar den vita rasen och att "korsningsprodukter" är "särskilt undermåliga" (1919) Ännu i hans bok *Ärftlighetslärans grunder* (bd II) från 1931 ser man ett tydligt rasistiskt perspektiv:

"Ingen förnekar numera att de stora raserna äro skilda av djupgående ärftliga olikheter icke blott i fysiskt hänseende utan även i intellektuell förmåga och karaktär, och ehuru varje måttstock är subjektiv, ha vi vita rätt att anse oss stå högre än bl. a. de svarta raserna."¹⁹

Sin liberalism till trots ansluter han sig till samma samhällssyn som Galton och Lundborg, där "eliten" (överklassen) rymmer de verkligt goda anlagen och underklassen präglas av biologiskt mindervärdigt människomaterial. Han är som Lundborg bekymrad för "kontraselektionen". Han tror inte att "sinnesslöheten" kan avskaffas, då den till stora delar är recessiv. Men man kan "avskära en gren, som skulle ha kommit att bära många sjuka skott, och således förebygga mycket lidande".

Hofsten ingår i den grupp som utreder en skärpning av steriliseringslagen från 1934, (vilket blir av 1941) och skriver i SOU 1936:46 (Statens offentliga utredningar) att det inte räcker med att sterilisera några hundra per år, då antalet sinnesslöa i Sverige uppgår till 30 000 individer. Han menar att man bör ålägga kommunala myndigheter och läkare på anstalter att sända in fler ansökningar.

Under hela sin karriär flyttar von Hofsten sin position och kan 1944 tala om att det rått "stark övertro" på steriliseringarnas möjligheter. Men det är fortfarande rätt väg att gå, anser han. Han tycks mena att man börjar komma tillrätta med de "farliga (fruktsamma) sinnesslöa". När han mot slutet av sitt liv (1963) återkommer till frågan en sista gång talar han om att antalet steriliseringar sjönk under 1950-talet på grund av att överskottet "avverkats". Som han skriver:

¹⁹ Citerat ur Maria Björkmans manuskript, s. 18

"Medicinalstyrelsen har enligt min uppfattning tillämpat lagen med fasthet men också humanitet och har i svårbedömda fall, stundom in till lagens yttersta gräns, tagit en hänsyn till de berörda människornas välfärd som endast en myndighet med auktoritativ ställning kan taga."²⁰

Så har den politik som inleddes med att man gjorde sig av med de "sjuka grenarna" under decennierna omtolkats till en omsorg om just de människor man ville göra sig av med.

Rasbiologi från höger och vänster – två exempel

Det tycks som om själva begreppet "rasbiologi" eller "eugenik" hade en vetenskaplig auktoritet som politiken fick anpassa sig till. Såväl från höger som vänster försöker man använda den nya "modevetenskapen" som argument. Det kan tyckas som om rasbiologin ger vetenskapliga belägg för att klassamhället är både rationellt och ofrånkomligt. Mot denna syn argumenterar en av socialdemokratin kommande centralgestalter, tidnings- och riksdagsmannen Allan Voug i sin stridsskrift *Rasbiologi och socialism* från 1925.

Voug resonerar där utifrån en upp och ned-vändning av Lundborgs och Galtons resonemang: är det verkligen så att de sämsta anlagen återfinns inom arbetarklassen? Är det inte tvärtom så att klassamhället leder till att de goda anlagen i de breda klasserna hindras från att sprida sig av ekonomiska skäl, medan den "inavlade" överklassen har råd att skaffa fler barn?

Voug citerar "en skånsk högertidning" som skrivit att socialdemokratien "torde likaledes sky rasbiologien, som med all kraft värnar om de högre samhällsklasserna". Det är ingen mindre än Fritz Lenz som Voug polemiserar mot i sin lilla bok, och han citerar gärna Lenz ord om att privatkapitalismen "försör rasdugligheten" och, skriver Voug, leder till "den vita rasens försämring och förintelse." Voug pläderar för att "det stora framtidsmålet för socialisten liksom för rasbiologen är en värld, vari arbetsfördelningen genomförts på grundvalen av varje ras, varje nations och varje individs rätt och plikt att bäst gagna det hela".

Vi har hamnat en bit från Lundborgs och Galtons perspektiv. Men man får känslan av att Voug försöker vrida mycket tunga argument ur händerna på sin motståndare.

När Sverige 1927 ska anta en ny flyktinglag märks även där de rasbiologiska argumentens tolkningsföreträdare. Så resoneras det redan i lagens förarbeten om hur man ska undvika invandrare som "inte tillhör de bästa folkkategorierna". Och i debatten är det just nu högkonjunktur för rasbiologiska argument. Så pläderar högermannen Otto Järte i andra kammaren den 12 maj 1927 för att den nya lagen ska antas på just "rasbiologiska" grunder:

²⁰ Björkmans manuskript, s. 32

"Desto djupare måste vi då känna glädje över att vi här i Sverige så till vida leva under utomordentligt lyckliga förhållanden, att i stort sett vårt folk utgöra en enhetlig ras. Det är då en bjudande plikt för att skydda denna så dyrbara ägodel, och därför är den proposition, som här föreligger, ägnad att hälsas med stor tillfredsställelse. Härmed ska, så vitt jag vet, för första gången socialpolitik bedrivas med rasbiologisk betoning. Det är min tro, att i den riktningen kommer framtidens socialpolitik att gestaltas."²¹

År 1933 inför Bondeförbundet en formulering i sitt partiprogram som också den känns mycket tidstypisk: om att man ser

"den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement samt motverkandet av invandring till Sverige av icke önskvärda främlingar" som ett politiskt mål. Den formuleringen kom att stå kvar i programmet fram till 1946.²²

Olika ideologiska utgångspunkter, samma rasbiologiska argument. Rasbiologin är helt enkelt ett vetenskapligt "paradigm" som man måste förhålla sig till. Som Mattias Tydén formulerar saken:

"Vad vänstern bl a delade med högern (och rashygienikerna) var det tidiga 1900-talets hotbilder: det moderna samhällets kris och föreställningen om degeneration [...] De politiska inslagen i rashygien kan tyckas stora om vi fokuserar rashygienikernas egna texter och programförklaringar, men rashygien blir trots allt en relativt liten fråga om vi vänder på perspektivet och istället utgår från de partipolitiska texterna. Detta gäller även Sverige [...] Nazityskland är här ett undantag. Endast i Tredje riket gjordes rastänkandet och rashygien till en överordnad princip efter vilken annan politik fick anpassa sig. Endast Nazityskland var, som historikerna formulerat det, "a racial state."²³

Rasbiologiska institutets verksamhet

När Rasbiologiska institutet (eg. Statens institut för rasbiologi) bildades var det ett resultat av lobbyarbete från Svenska sällskapet för rashygien, där det ingick såväl forskare som politiker. Men institutet blev aldrig stort. Trots storstilade planer på att inventera hela den svenska befolkningen resulterade arbetet mest i utgivningen av en del böcker, främst Herman Lundborgs egna omfattande undersökningar av samer, som han såg som en "degenererad ras". Viktigast var institutet kanske som remissinstans för steriliseringslagen 1934. Lundborg hade också hela tiden kontakt med tyska rasbiologer. Men i och med nazismens framväxt i Tyskland blev också rasbiologin alltmer komprometterad, och när Lundborg gick i pension 1935 tillsatte regeringen mot styrelsens önskan Gunnar Dahlberg som ny chef. Dahlberg var

²¹ Tomas Hammar: *Sverige åt svenskarna: invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932*. Stockholm 1964.

²² Se Mattias Tydén: *Från politik till praktik* (2002), s. 245 och 155-166.

²³ Mattias Tydén: *Från politik till praktik*, s. 33

en modern vetenskapsman som gjorde rent hus med rastänkandet och var chef fram till dess att institutet gick upp i institutionen för medicinsk genetik 1956.

När Alfred Petrén's motion från 1920, om inrättandet av ett nytt rasbiologiskt institut, året efter skulle röstas igenom i riksdagen mötte den inget motstånd i första kammaren. I andra kammaren uppstod däremot en viss debatt. Den som ifrågasatte satsningen var den liberale ledamoten Erik Röing, som pekade på kostnaderna. Men han sade också:

”Den medicinska rasbiologien är en rent teoretisk vetenskap, som har att utreda äftlighetslagarna hos människan beträffande såväl de normala som de sjukliga anlagen. Den intager alltså inte någon principiell särställning i förhållande till övriga teoretiska medicinska vetenskaper, ehuru den fordrar en egen arbetsmetod och särskilda hjälpmedel. Professor Lennmalm framhåller, att rasbiologiens praktiska resultat ännu är att betrakta som luftslott.”

Alltså är han inte villig att ge några pengar till ett sådant institut. Han får en hel mängd mothugg, där den som utmärker sig är blivande ecklesiastikministern (utbildnings- och kyrkoministern) Arthur Engberg, som fäller en famös replik:

”Vi hava ju lyckan av att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras, som är bärare av mycket höga och mycket goda egenskaper.”²⁴

(Ironiskt nog är det samme Engberg som fjorton år senare, efter en rätt ordentlig förändring i sina åsikter när det gäller ”rasfrågan”, är med om att strypa pengarna till Herman Lundborgs rasbiologiska institut och i stället tillsätta Gunnar Dahlberg som chef, Dahlberg som kom att ge institutet en helt ny inriktning).

Men pengarna röstas igenom. Och det intressanta är att ingen riksdagsman, utom Röing, över huvud tycks ifrågasätta det vetenskapliga i rasbiologin. Man litar obetingat på expertisen. År 1922 kunde alltså Statens institut för rasbiologi inrättas.

Namnet kan ge intryck av en stor verksamhet, ett helt centrum fullt av män i vita rockar, ständigt upptagna av att mäta folks näsor. Men i verkligheten var det aldrig någon särskilt omfattande verksamhet: hela institutet rymdes länge i tre-fyra rum, från 1922 inhysta i vad som idag heter Dekanhuset tvärs över gatan från Uppsala domkyrka. Även om byggnaden ser pampig ut upplevde man sig hela tiden som trångbodda.²⁵

Institutet hade tillerkänts ett årligt statsbidrag på 60 000 kronor, vilket var ganska litet även för den tiden. (Situationen blev inte hellre bättre av att Lundborg tog ut en ganska hög chefslön på 7 500 kr.) Förmodligen jämförde sig Lundborg med Davenport och dennes ståtliga Cold Spring Harbor Laboratory, och hoppades i det längsta på rika mecenater som aldrig dök upp. Lundborg knöt till sig en stab på flera personer, med rasbiolog, kanslist, antropolog, släktforskare, reseassistenter och fotograf. Institutets efterlämnade protokoll

²⁴ Riksdagsprotokoll FK den 13 maj 1921, s. 53-54

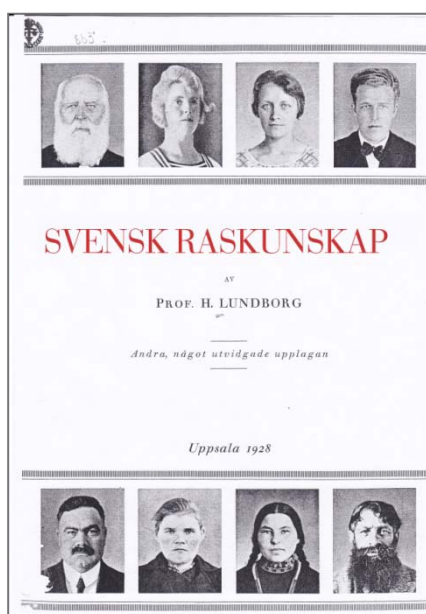
²⁵ Styrelsen bestod av Hjalmar Hammarskjöld (landshövding, f.d. konservativ statsminister), Frithiof Lennmalm (professor i medicin, ledamot av Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd), Vilhelm Hultcrantz (anatomi-professor, Uppsala), Herman Nilsson-Ehle, Nils von Hofsten, Emilia Broomé (läkare, liberal politiker) och försäkringstjänstemannen Adolf af Jochnick.

handlar mer om gräl om pengar än om vetenskaplig rasism. Alfred Petrén, som var och förblev institutets främste tillskyndare, gjorde vad han kunde för att få högre anslag från riksdagen, men utan framgång. Snarast sjönk anslagen över åren.

Planerna var att bygga upp ett omfattande bibliotek och på sikt ett rasbiologiskt museum. Bland det första man gjorde var att ge ut ett riktigt praktverk, *The Swedish Nation in Word and Picture* (1922), helt klart riktat mot den amerikanska och brittiska publiken, där man uppfattade att eugeniken fått fäste. (Förmodligen hoppades man också på bidrag från svensk-amerikaner med lite på kistbotten.) Man hade också en ganska ambitiös och utåtriktad föreläsningsverksamhet. (Så höll Hans F.K. Günther hela elva föreläsningar i Sverige under 1924.)

Till den verksamhet man tog på största allvar var att göra en "uppdaterad" version av Gustaf Retzius *Anthropologia Suecica*. Under de två första – ambitiösa – åren av institutets existens genomfördes också mätningar av inte mindre än 100 000 svenskar – värnpliktiga, skolbarn, interner, intagna på sanatorier. Vad man ville uppnå var förmodligen samma sak som Davenport och Laughlin samtidigt försökte åstadkomma med Eugenics Records Office – en kartläggning av både "sunda" och "sjuka" folktyper. Men där Davenport fokuserade på det "sjuka" var Lundborg mer intresserad av att inventera hela folket. Att han trodde på sin vetenskap är nog ställt utom tvivel.

Nätverket bakom *Anthropologia Suecica* arbetade samtidigt med att försöka få till stånd en svensk steriliseringslag – men det finns inte så mycket som tyder på att institutet utövade något särskilt inflytande på det arbetet. (Det enda spåret av det man ser är en het debatt i institutets styrelseprotokoll där Lundborg och Nilsson-Ehle grälar om huruvida manodepressiva bör steriliseras – Lundborg säger nej och hänvisar till deras begåvning, med exemplet Fröding – Nilsson-Ehle menar att de anlagen också ska avlägsnas.) Den roll man spelar i det sammanhanget är framför allt som remissinstans till de olika lagförslagen, varken mer eller mindre. Mer sker förmodligen bakom kulisserna.

Efter några år kan man publicera ett nytt praktverk, *The Racial Characters of the Swedish Nation* som gavs ut under viss pompa och ståt 1926. Likaså gav man ut den litet enklare "folkbildningsvolymen *Svensk raskunskap* (1927) – där värderingarna på alla sätt lyser igenom vetenskapen.

Den spreds i mycket stora upplagor, inte minst till skolor och bibliotek. Likaså gav man ut en större version på tyska, *Rassenkunde des schwedischen Volkes* på Fischers förlag 1928, under överinseende av Hans F.K. Günther. Men i själva verket höll institutet på att tappa fart. Anledningen var de ständiga penningbekymren och att Lundborg, utan

att vilja fördela ansvaret på flera händer, allt oftare var frånvarande från institutet och i stället ute på expeditioner till Norrbotten och Lappland. Hans sameundersökningar flöt ut alltmer.

Institutet tappade också mer och mer av politiskt stöd. Efter 1935 satt till exempel Alfred Petrén inte längre i riksdagen. Den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg (1888-1944, minister 1932-1939) hade, under inflytande av den lundensiske botanikern Bengt Lidforss, tidigare varit anhängare av diverse rasbiologiska och antisemitiska tankegångar. Men efter nazismens maktövertagande hade han svängt om. Nu, vid 1930-talets mitt, var han benägen att strypa anslagen än mer.

Lösningen blev en nyorientering av institutets verksamhet. När Lundborg skulle gå i pension 1935 hade han själv mer eller mindre utsett psykiatern Torsten Sjögren, sedermera verksam vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg, till sin efterträdare. Men här ser man nu, runt 1934-1935, en politisk spricka i styrelsen, något som förmodligen hänger samman med det nazistiska maktövertagandet i Tyskland. Den som seglar upp som motkandidat är medicinen Gunnar Dahlberg (1893-1956), som redan varit verksam vid institutet under några år (1922-1924), men lämnat det efter kontroverser med Lundborg. Dahlberg var aktiv socialdemokrat, och allt talar för att det var Gunnar Myrdal som, understödd av Herbert Tingsten, i en serie brev till ansvariga politiker lobbade för att Dahlberg skulle få tjänsten. Vad man ville var att bryta institutets koppling till Nazityskland, även om den inte varit påfallande under 1930-talet. Att Dahlberg dessutom sagt till bland annat Engberg att han kunde klara verksamheten på betydligt mindre summor än Lundborg försvagade knappast hans position.

Dahlberg var rent vetenskapligt av en helt annan sort än Lundborg: där Lundborg förordade en sorts tvärvetenskaplig metod, med släktforskning, biometri (mätning av kroppsdelar) och genetik var Dahlberg i första hand statistiker. Styrelsen ville dock ha Torsten Sjögren och röstade för honom. Men regeringen körde över dem och 1936 var Dahlbergs utnämning klar.

Det är ingen tvekan om att Dahlberg stod för en helt annan linje än Lundborg. Institutet behöll sitt namn fram till 1956 (då den blev *institutionen för medicinsk genetik*), men Dahlberg slog in på en helt annan linje. Han var inte lika intresserad av utåtriktad verksamhet (även om han också var en stor popularisator) utan gick mer in för statistiska undersökningar. Viktigare var att det här äger rum ett avgörande skifte inom svensk eugenik – från "mainline" till "reform". Dahlberg avvisade fullkomligt rasbegreppet, som han uppfattade som ovetenskapligt, i boken *Arv och ras* (1940). Två år senare gavs den ut på engelska under den mer talande titeln *Race, Reason and Rubbish*. Boken innehåller bland annat ett glödande anfall på antisemitismen som

idioti.

Man kan notera att von Hofsten var den i styrelsen som var mest öppen för Dahlberg som ny chef. Men även om Dahlberg gör upp med sin företrädares politiska avvikelser betyder det inte att han helt tar avstånd från de steriliseringsmetoder som nu skrivits in i svensk lag. I *Svensk politisk uppslagsbok*, som Dahlberg

1937 författar tillsammans med vännen Herbert Tingsten, skriver han under ordet "sterilisering" kort och gott att det är en metod av många för samhället att komma tillrätta med "vissa problem". Varken mer eller mindre.

Situationen i Sverige påminner nu om den i USA: den institution som skulle skapa det vetenskapliga underlaget för steriliseringar av de "undermåliga" (Statens institut för rasbiologi i Sverige, ERO i USA) har förlorat i betydelse. Men en steriliseringslag är redan på plats i båda länderna och verkar, som det ser ut, nästan av egen kraft utan att längre ha full uppbackning av vetenskapen.

Gunnar Dahlberg håller fram en katt med sju klor...

Institutets koppling till nazismen

Som redan nämnts hade flera av de ursprungliga styrelseledamöterna kopplingar till högerextrema eller renodlat nazistiska rörelser. Det gällde inte alla – Nils von Hofsten och flera andra hörde till en gren som måste kallas den liberala eller socialdemokratiska falangen. Men efter att Dahlberg tagit över institutet möter vi flera av dess forna tillskyndare på än mer extrema arenor.

Att Herman Lundborg själv sympatiserade med "det nya Tyskland" har vi redan sett prov på. Hans antisemitism blir alltmer öppen. Hans sista bok blir en skrift med den talande titeln

Västerlandet i fara: befolkningsfrågor i biologisk och rashygienisk belysning (1934). Lundborg drar sig tillbaka i viss bitterhet och dör 1943.

Men också flera andra kända akademiker med koppling till institutet tar steget ut i öppen högerextremism. När Riksföreningen Sverige-Tyskland bildas 1937 är det med det öppna syftet att förbättra relationerna mellan "det nya Tyskland" och Sveriges akademiker: man klagar i sin tidskrift över att medierna inte berättar objektivt om alla de framsteg som görs. En av föreningens tillskyndare heter Herman Nilsson-Ehle; han blir dess förste ordförande och är snart redaktör för tidskriften "Sverige-Tyskland". Bland medlemmarna finns också en "H. Lundborg, professor".

Intressant nog får institutets styrelse en ny medlem efter 1936, i samband med chefsbytet. Denne heter Gösta Häggqvist (1891-1972), professor i histologi vid Karolinska Institutet i Stockholm. Dennes nazistsympatier måste varit kända i samtiden, och man kan undra om han satt där enbart på vetenskapliga meriter eller skulle utgöra en sorts "motvikt" och representant för en "äldre" sorts eugenik. Samtidigt satt han också i styrelsen för den öppet nazistiska sammanslutningen Samfundet Manhem, vars finansiär var miljonären Carl-Ernfrid Carlberg – i vars tidskrift Lundborg av och till medarbetat. Under krigsåren höll också Häggqvist regelbundna föreläsningar i "ärfvlighetslära" hos Manhem: komplett med "skioptikonbilder":

I Manhems egen bokhandel, i samma lokal, har man dessutom alla Herman Lundborgs böcker – och andra läroböcker i rasbiologi av von Hofsten, Günther och J.V.

Hultkrantz. Häggqvists öppet nazistiska engagemang hindrade inte att han 1952 valdes till ordförande i Svenska Läkaresällskapet.

Det kan alltså tyckas som om delar av den "traditionella" eugenikens representanter i Sverige öppet skyltade med sin sympati för Nazityskland – men att man gjorde detta först sedan chefsbytet på institutet ägt rum och en öppen spricka uppstått mellan representanter för "mainline eugenics", med betoning på ras, och "reform eugenics" med betoning på miljö. Konsensus i vetenskapsmiljön har upphört – under tryck av utvecklingen i Tyskland.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Edwin Black: *War against the weak*. (Four walls, eight windows 2003)

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning*. (Lunds universitet 1995)

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. (Gidlunds 1991)

Elis Essen-Möller: *Sterilisationsfrågan. Några social-medicinska och etiska synpunkter*. (Norstedts förlag 1921)

Henry Friedlander: *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung*. (Berlin Verlag 2002)

Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare. De utvecklingsstördas historia*. Gothia 2009

Daniel Kevles: *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity* (University of California Press 1985)

Stefan Kühl: *The Nazi Connection*. (Oxford University Press 1994)

Die Internationale der Rassisten: Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung für Eugenik und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert (Frankfurt 1996)

Herman Lundborg: *Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande*. (Norstedts förlag 1922)

Mattias Tydén: *Från politik till praktik*. (Almqvist & Wiksell 2002)

Maria Björkmans forskningsmanuskript

Kapitel 4 Steriliseringsfrågan; politik och praktik

1922 läggs den första motionen i riksdagen om en lag för sterilisering, främst av "sinnesslöa". Den är författad av Alfred Petrén. Det blir utredning och lagförslag 1929 – men då förespråkarna för en lag finner den alltför tandlös faller förslaget.

1933 motionerar Petrén igen. 1934 antas lagen med bred politisk majoritet. Det blir nu möjligt att sterilisera så kallade sinnesslöa efter att två läkare beslutat att så ska ske.

1941 skärps lagen ytterligare, åter med bred politisk majoritet. Nu tas kravet på två läkarbeslut bort och beslut ska fattas av Medicinalstyrelsen. Det gör det lättare att sterilisera människor på "social indikation" – det vill säga att man lever i misär eller inte anses kunna ta hand om sig själv eller sina barn.

Rasbiologin tappar i vetenskaplig betydelse, men steriliseringslagarna leder till att c:a 30 000 människor steriliseras mot sin vilja, med en topp under de första tio åren efter andra världskriget. Därefter minskar antalet ofrivilliga steriliseringar. Då, vid 1950-talets mitt, sker en märklig omsvängning i synen på "sinnesslöa" och psykiskt sjuka. Man börjar tala om deras rättigheter på ett nytt sätt.

De svenska lagarna nämner aldrig tvång – men i praktiken handlade det om tvång och framtvängade medgivanden. Det vanligaste tvångsargumentet var att man inte blev utskriven från anstalt förrän man "gått med på" sterilisering. De som var lagens offer var som regel fattiga människor från "socialt torftiga" miljöer. Man har diskuterat om vissa grupper sorterades fram av rent rasistiska skäl, som samer, romer eller "resande". Men forskningen tyder på att man försökte sterilisera bort ett socialt arv snarare än någon "ras". Av 30 000 som steriliserats mot sin vilja verkar t.ex. 400-500 personer ha sin bakgrund i "resandegrupper" och motiveringarna i Socialstyrelsens arkiv nämner sällan någon "rasbakgrund". Rasbiologin förlorade snart i trovärdighet, men steriliseringarna fortsatte – så kan man sammanfatta saken.

Lagen avskaffades slutligen 1976.

1922: motion om steriliseringslag

Det är nu perspektiven vänds. Om det varit lätt att beskriva professorernas synsätt och de internationella vetenskapsdebatterna, är det nu det blir svårare att se spåren av dem som utsattes för dessa idéer – men som är de människor som Davenport och Lenz, Lundborg och von Hofsten hela tiden talat om – "de mänskliga slaggprodukterna." Det här är främst deras historia. Det är bara det att deras historia varken skrivits eller bevarats.

Som Maria Björkman skildrat det i sitt pågående avhandlingsarbete är en svensk steriliseringslag ett av de viktigaste målen för nätverket bakom Svenska sällskapet för rashygien. Och man verkar internationellt sett i medvind under en tid. Sådana lagar stiftas i många länder, med USA som förebild.

Också i de andra nordiska länderna antogs vid samma tid lagar om sterilisering av "sinnesslöa" eller "psykiskt abnorma" – i Danmark 1929 och 1934, i Norge och Finland

1934 och 1935²⁶. Även i 1920-talets Tyskland stiftas sådana lagar, men den politiska oron i Weimarrepubliken gör att de aldrig blir heltäckande. Undantaget här är England, eugenikrörelsens hemland, där någon lag aldrig godkänns av parlamentet – även om allt tyder på att tvångssteriliseringar ändå utfördes, inte minst på anstalter. Sverige är här ”mitt i klungan”.

Inskränkningar i människors rätt att sätta barn till världen fanns redan i svensk lagstiftning. År 1757 infördes ett förbud för människor som led av ärftlig epilepsi (fallandesot) att gifta sig. Förbudet förnyades 1915.

Men i debatten kring det första utkastet till steriliseringslag märks ändå en viss tveksamhet. Det är Alfred Petrén som 1922 lägger den första motionen²⁷ i riksdagen som begär en utredning av steriliseringsfrågan. Beslutet antas och röstas igenom, men själva utredningen tillsätts inte förrän 1927. Frågan har ännu inte så hög prioritet som en del vetenskapsmän och andra inom ”nätverket” skulle önska sig.

Som Petrén skriver i sin motion:

”Ty må nu vara, att de flesta sinnesslöa hava icke-sinnesslöa till föräldrar och sinnesslöheten sålunda på intet sätt kan utrotas genom sterilisering av sinnesslöa, så bör detta väl icke vara något skäl till att ej söka förhindra sinnesslöa att sätta barn till världen, vilka synnerligen ofta också blir sinnesslöa eller på annat sätt abnorma eller sjuka. ”

Petrén för också ett långt resonemang om varför ”sinnesslöa” bör vistas på anstalt. Det är deras sexualitet, som han beskriver som ”okontrollerad”, som är problemet:

”På grund av nu anförda förhållanden borde enligt mitt förmenande *ingen sinnesslö utskrivas från anstalt med mindre sterilisering ägt rum*. Till en viss grad skulle sålunda rättigheten att sterilisera en sinnesslö kunna minska behovet av platser å sinnesslöanstalt, en synpunkt, som det ju kan vara skäl att beakta, då det i varje fall kräves mycket stora kostnader, innan nödigt antal platser för sinnesslöa i vårt land blivit anskaffade. [...] Godtages den av mig ovan uttalade principen, att en sinnesslö antingen skall vistas å för sådan lämplig anstalt eller ock vara steriliserad, torde det väl knappast behöva krävas, att det i det enskilda fallet gives särskild tillåtelse att verkställa steriliseringen. Däremot är det högeligen av behovet påkallat, att icke målsman har, såsom nu är fallet, rättighet att efter behag uttaga sinnesslö från anstalt – må vara att denne före utskrivningen därifrån blivit steriliserad – utan att den styrelse, som ansvarar för anstalten ock får ett ord att säga i utskrivningen.”²⁸

²⁶ Tydén, s. 38-39

²⁷ Undertecknas av Petrén och Nils Wohlin (BF) samt A. Björkman (S), Edv. Björnsson (S), William Linder (S), Ivan Pauli (S), Knut Tengdahl (S), Einar J:son Thulin (S), Ernst Wigforss (S), Mauritz Hellberg (liberal), G.H. von Koch (liberal), Ernst Lyberg (liberal).

²⁸ Motion i FK 1922 nr 38, s. 4-5

Det kan vara bra att läsa citatet en gång till. Vad är det för människosyn som utkristalliseras här? Petrén talar om "rättigheten att sterilisera sinnesslöa", om det nödvändiga i att hindra föräldrar från att kunna ta sina barn från anstalten – och, inte minst att man inte ska skrivas ut från anstalt ... "*med mindre sterilisering ägt rum*".

Det är också vad som blir praxis långt in på 1950-talet.

Den som under riksdagsdebatten riktade den starkaste kritiken mot motionen var Stockholms vänstersocialistiske borgmästare Carl Lindhagen, som just såg den som en klasslag. (Det kan vara viktigt att lägga märke till att motionen vill göra möjligt för sterilisering på sociala grunder, snarare än rasmässiga – då "ärftlighetsfrågan ej ännu är tillräckligt utredd".) Lindhagen frågar med isande ironi varför man ska göra halt vid att sterilisera de sinnesslöa – varför helt enkelt inte slå ihjäl dem?

"När man sålunda kommit in på den utvägen att rätta ett socialt missförhållande på våldets väg och genom kränkning av livets okränkbarhet, riktas uppmärksamheten å andra sidan på att gå vidare än nu föreslagits. Mången kommer att säga: Är detta icke bara den första stationen? Varför ska man stanna här?"²⁹

Ironin biter dock inte på Petrén.

Det dröjer till 1927 innan utredningen tillsätts³⁰, då ivrigt påhejad av liberala tidningar som GHT (Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning) och UNT (Upsala Nya Tidning) – "Inte en dag för tidigt" utbrister den senare.

Men när utredningen väl läggs fram har tyngdpunkten åter skiftat mot det arvshygieniska. Där sägs rakt på sak att steriliseringarna syftar till att "höja kvaliteten på befolkningen", och utredarna är fast övertygade om att de utvecklingsstörda tilltar i antal. Och så stiger föraktet upp till ytan igen: som det står svart på vitt i utredningstexten är det "nödvändigt" att stoppa denna "oansvariga, ohejdade, i grunden motbjudande barnalstring".

Men intressant nog innehåller lagförslaget ett skydd mot just tvångssteriliseringar. Som det är utformat är det i princip omöjligt att sterilisera någon mot dennes vilja, det vill säga om personen i fråga inte förstår vad som ska ske. Det är, menar Petrén och andra av lagens tillskyndare bland remissinstanserna, en sorts moment 22 (även om de förstås inte uttrycker sig så): de som enligt Petrén "behöver" steriliseras är just de som inte kan ge sitt samtycke. Alltså är lagförslaget en pinsamhet. Som en representant för Visby sjukhus uttrycker saken³¹: "Det torde i fråga om de flesta sinnesslöa behöva användas ett icke ringa mått av tvång för att lyckas sätta etermasken över deras ansikten."

²⁹ Debatt, FK den 1 juni 1922, Riksdagstrycket s. 45

³⁰ Utredningen bestod av Gunnar Lindstedt (jurist, ordförande), dessutom Elis Essen-Möller, Einar Sjövall (professor i medicin) och Viktor Wigert, (psykiater)

³¹ Broberg & Tydén, s. 67

Det blir ingen lag 1929. Men sterilisering av utvecklingsstörda tycks ske i Sverige (som i USA) utan laglig grund och utan att man försöker dölja det. Det handlar mer om att få lagen "i takt med tiden".

1934 års lag

År 1933 motionerar Petrén återigen i riksdagen. Han avfärdar lagförslaget från 1929 som "utan värde" – eftersom det innehöll för många kryphål. Den här gången är det Petrén ensam som står bakom motionen. Och riksdagen går med på att tillsätta en ny utredning – utan någon debatt alls, som det verkar. Något har skiftat i själva debattklimatet.

Den nya utredningen leds av juristen Ragnar Bergendahl. Arbetet går nu snabbt och ett nytt lagförslag ligger färdigt efter fyra månader. Den nya lagen öppnar för sterilisering av "rättsligt inkapabla" (omyndiga) – inklusive vissa minderåriga, utan föräldrars samtycke. Bergendahl skriver till och med rakt på sak att man ska kunna lura en del utvecklingsstörda om vad operationen innebär: "I många fall, även där vederbörande har förmåga att inse åtgärdens innebörd, låter vara motiverat att icke underrätta honom om arten av den operation som ska företagas."³²

Lagen antas utan större krusiduller i riksdagens båda kamrar i början av 1934. Debatten uteblir nästan helt. I första kammaren är det högermannen Hjalmar Hammarskjöld, före detta statsminister och en gång ordförande i styrelsen för Statens institut för rasbiologi, som har en del invändningar. Hammarskjöld påpekar att han är positivt inställd till en lag om steriliseringar:

"Det är mig allt annat än angenämt att ta till orda emot ett lagförslag om sterilisering. I egenskap av ordförande i statens sinnessjuknämnd sedan denna nämnds tillkomst har jag haft rikligt tillfälle att övertyga mig om nyttan för att inte säga nödvändigheten av steriliseringsbestämmelser."

Men:

"Man får inte föreställa sig att alla sinnesslöa äro några dreglande och hjälplösa stackare. Det finns sådana sinnesslöa att det fordras inte blott allmän medicinsk sakkunskap utan speciell medicinsk sakkunskap för att kunna bedöma deras tillstånd."³³

³² Broberg & Tydén, s. 72

³³ Debatt FK den 5 maj 1934. Riksdagstrycket s. 4-10

Hammar skjölds inlägg är långt och svårtolkat. Men vad han tycks vilja varna för är just risken för en godtycklig bedömning, när det gäller att avgöra vem som är "sinnesslö" och vem som inte är det.

En annan högerman, Georg Bissmark³⁴, anser att lagen är för lam. Men en sak kan man slå fast: *detta är ingen stor fråga*.

Vad den nya lagen öppnar för är att om någon lider av "sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten" kan "utan hans samtycke sterilisering enligt denna lag å honom företagas".

Det verkligt allvarliga var dels att det slutgiltiga beslutet om sterilisering lämnades till Medicinalstyrelsen – där för övrigt Nils von Hofsten satt i den nämnd som skulle bedöma inkomna ansökningar – dels att beslut om sterilisering även kunde tas av två läkare tillsammans – då behövde inte ens Medicinalstyrelsen informeras, något som öppnat för diskussioner om ett stort mörkertal.

Lagen kunde tillämpas på två grunder, och då alltid på "rättsinkapabla": på social eller eugenisk indikation. Med social indikation förstås att man var ur stånd att ta hand som eventuella barn. Med eugenisk indikation avses att man riskerar att "överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet".

Lagen gav inte utrymme för fysiskt tvång vid operationerna – varför man i *juridisk* mening inte kan tala om en lag om "tvångsterilisering". Men som vi sett och ska se fanns det en hel skala av åtgärder att vidta utom rent våld – som att ljuga (Bergendahls förslag) eller, vilket var vanligast, sterilisering som krav för utskrivning från anstalt.

Även här fanns, som vi idag kan se, ännu ett moment 22 inbyggt, den här gången till "patientens" nackdel. Detta eftersom det var samma medicinska personal som avgjorde om man var "rättsinkapabel" eller ej som också skulle besluta om sterilisering. Den som *borde* steriliseras var *per definition* rättsinkapabel, vilket var upp till läkarna att avgöra. Det tycks inte ha varit ett problem för samtiden med dess starka tro på läkarvetenskapen som både vetenskapligt och moraliskt rättesnöre.

Det är också samma år, 1934, som Gunnar och Alva Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* ges ut – mitt i lagstiftningsarbetet. De åsikter de presenterar i sitt kapitel om steriliseringar är i princip identiska med lagförslaget och hänvisar på flera ställen till Nils von Hofsten som expert. De resonerar förvisso om osäkerheten i kunskapen på ärftlighetsområdet. Men de går ett steg längre på en punkt, då de säger:

"Ett önskemål både från socialpedagogisk och arvsbiologisk synpunkt är därför till en början en så sträng tillämpning som möjligt. I de fall där rättskapacitet icke kan förnekas, trots att eljest förutsättningarna för sterilisering äro för handen, böra läkare och sociala myndigheter vara verksamma för att förmå vederbörande att frivilligt underkasta sig sterilisering. Visar sig

³⁴Representant för det högerextrema SNF som redan vid nästa val röstas bort från riksdagen.

denna påtryckning i alltför många fall ineffektiv, så bör en skärpning av steriliseringslagen övervägas, innebärande rätt för samhällets organ att också emot deras vilja sterilisera även rättskapabla.”

Det är ganska exakt vad som hände.

1941 års lag

Den andra steriliseringslagen tillkommer som ett resultat av den stora Befolkningskommissionens arbete.

Ordförande i kommissionen blir bondeförbundaren Nils Wohlin, som varit en av rasbiologins och rashygienens tillskyndare vid sidan av Petrén. Ordförande i den kommitté inom kommissionen som ska ha hand om just steriliseringsfrågan blir, inte oväntat, Nils von Hofsten. Till sakkunniga väljer han Herman Nilsson-Ehle och Torsten Sjögren (som tidigare hade varit påtänkt att efterträda Herman Lundborg som chef för Rasbiologiska institutet). Det är ett mycket litet persongalleri ur ”nätverket” som hela tiden dyker upp i olika kombinationer.

Det är nu krig och i Sverige styr en samlingsregering. De ansvariga statsråden heter Gustav Möller (socialminister, S) K.G. Westman (justitieminister, Bondeförbundet) och Thorwald Bergquist (ff justitieminister, liberal). I april 1941 antar så riksdagen en ”Lag om sterilisering” som träder i kraft den 1 juli samma år.

Kärnan i den nya lagen är paragraf 2:

”Saknar någon, som enligt denna lag må steriliseras, på grund av rubbad själsverksamhet förmåga att lämna giltigt samtycke till sådan åtgärd, må han steriliseras ändå han ej samtyckt därtill.”³⁵

Till det djupt obehagliga i debatten kring lagen hör den motion i riksdagens andra kammare som vill skärpa möjligheten att använda tvång vid steriliseringar. Man föreslår att polisen ska kunna vara behjälplig:

”Med hänsyn till de personer det kan gälla synes rätt att begära kostnadsfri handräckning hos polismyndighet böra tillerkännas förmyndare, anstaltsläkare eller föreståndare, fattigvårdsstyrelse och barnavårdsnämnd.”³⁶

Hade motionen antagits så hade vi fått tvångslagar av samma slag som i vissa delstater i USA. Men det som präglar de svenska steriliseringslagarna är att *de saknar tvång i teorin men inte i praktiken* – där gäller det som Alfred Petrén slog fast i sin motion från 1922, med sterilisering som (outtalat) krav för utskrivning från anstalt.

³⁵ Kungl. majt:s prop. nr 13 1941

³⁶ Motion I AK nr 37 1941, undertecknad av Göta Rosén (S), Anders Paulsen (S), Hulda Skoglund-Lindblom (S) och Verner Hedlund (S).

I den nya lagen försvinner möjligheten för två läkare att fatta beslut om sterilisering utan Medicinalstyrelsens godkännande. Det som gör den till en strängare lag är att man vidgar den sociala indikationen till att rymma "asocialt levnadssätt". Över huvud skärper man ett antal formuleringar i moraliserande riktning. Man måste inte längre vara "ur stånd" att ta hand om barn – det räcker med att vara "uppenbart olämplig". Och vad som är katastrofalt och avgörande är att man vidgar rätten att ansöka "å annans vägnar" – redan från 1934 fick myndigheter som barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser rätt att ansöka om sterilisering av "rättsinkapabla". Nu vidgas den rätten till flera olika kategorier av läkare – "anstaltsläkare och föreståndare"³⁷. Det är här som dörren öppnas för ett närmast rutinmässigt förfarande. Den lag som antas 1941 nämner inte "tvång". Där skiljer den sig från såväl USA som Tyskland. Men däremot har den försvagat nödvändigheten av samtycke till ett minimum. *I allt väsentligt måste den beskrivas som en tvångslag.*

Möjligen ska man påminna sig den kriskänsla som säkert präglade landet och politiken. Sverige satt ännu i skruvstället mellan Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet, utan någon ljusning i sikte. Men det riskerar också att bli en bortförklaring: det var inte de "sinnesslöa" som hotade landet.

Men här nås också en kulmen. År 1943 motionerar två riksdagsmän om en skärpning av gällande lag, där tvångsbestämmelserna enligt dem är för otydliga:

"Sterilisering är enligt gällande lag helt frivillig, samhället har i det övervägande antalet fall praktiskt taget ingen möjlighet att framtvinga åtgärden. Svårigheterna att härvidlag åstadkomma ändring få ej underskattas."

Motionärerna talar om "det stora eugeniskt-sociala sammanhang som gör ingreppet önskvärt" och att det är nödvändigt att upprätta ett register liknande det som Harry Laughlin tagit fram vid Cold Spring Harbor Laboratory:

"Man kan då rimligen fråga sig, om ej samhället har något organ som redan nu, utan sökande, har möjlighet att registrera de steriliseringslämpliga individerna. Ett sådant organ finnes i själva verket, nämligen skolorna."³⁸

Skolan ska alltså "betygsätta" sina elever när det gäller "sinnesslöhet" och därmed "lämplighet" för sterilisering. Men förslaget röstas ned.³⁹

FAKTARUTA: Sverige på 1930-talet

Vid 1930-talets början hade Sveriges befolkning stigit till sex miljoner människor. Nu började svenska staten satsa stora resurser på sjukvård. 1937 bestämde riksdagen att landstingen,

³⁷ Tydén, s. 55-57

³⁸ Motion av Eilif Sylwan (H), James Dickson, (H), Nils Holmström (H) och Åke Wiberg (H).

³⁹ "Motion om önskemål om metoder att framtvinga sterilisering, återgång till tvåläkarbeslut samt registrering av "steriliseringslämpliga individer", Eilif Sylwan (H) och Nils Holmström (H).

med hjälp av staten, skulle införa särskild hälsovård för barn.

Barnadödligheten minskade i landet. 1940 hade den sjunkit till fem procent.

Men ännu dog 10 000 svenskar om året i tuberkulos (tbc).

Tidens stora medicinska upptäckt var penicillinet, som kom 1928. Men det dröjde till 1940-talet innan det kunde börja användas.

Skillnaderna mellan fattiga och rika var fortfarande stora. Men reallönerna i industrin steg.

Nästan alla svenskar fick det lite bättre under 1930-talet. Å andra sidan växte löneklyftorna mellan industriarbetare och jordbruksarbetare.

Efter börskraschen 1929 i USA gick världen in i global depression. Även Sverige drabbades, vilket ledde till massarbetslöshet och oroligheter. År 1931 öppnade svensk militär eld mot demonstranter, som protesterade mot strejkbryteri vid Graningekoncernen i Ådalen, Ångermanland. Fem personer dödades.

Men jämfört med många andra europeiska länder klarade sig Sverige lindrigt undan krisen. Arbetslösheten steg brant 1930-1935, men hade 1940 sjunkit till tidigare nivå.

Hur många? Vilka drabbades?

Den sifferexercis vi nu måste ägna oss åt är till viss del motbjudande. Är det "värre" att ha steriliserat 60 000 människor mot deras vilja än om det rör sig om 30 000? Naturligtvis, i den meningen att fler människor förnedrats, eller vilket ord man nu ska välja för den här sortens övergrepp. Men blir de inblandades ansvar mindre om antalet övergrepp ligger närmare 30 000 än 60 000? Hur mäter man sådana kränkningar kvantitativt?

I den stora debatten om de svenska steriliseringslagarna som bröt ut efter Maciej Zarembas artiklar i DN 1997 och Maija Runcis avhandling *Steriliseringar i folkhemmet* året efter var det en siffra som bet sig fast, inte minst i internationell press: 63 000. Den dyker fortfarande upp som ett mått på de svenska "tvångssteriliseringarna", även i utländsk vetenskaplig litteratur.⁴⁰ 63 000 är i själva verket totalsumman av alla steriliseringar utförda under perioden över huvud taget, inklusive de som verkligen gjordes av fritt val, ända fram till 1960- och 1970-talet. (Cirka 70 000 ansökningar finns bevarade, men alla beviljades alltså inte). Att experter som Nils Roll-Hansen, Gunnar Broberg och Mattias Tydén försökt visa på det svåra i att få fram korrekta beräkningar har inte slagit igenom i debatten. Det tycks mig heller inte som om Runcis kärnfråga har debatterats, nämligen att 90-93 procent av steriliseringarna utfördes på kvinnor. Detta skedde trots att den operationen är betydligt svårare och farligare på kvinnor än den motsvarande på en man.

Forskningen på området är idag omfattande. Det är inte ett ämne som är "utforskat". Men vad som gör det hela svårberäknat är just hur man ska kalkylera graden av

⁴⁰ Förmodligen beror det på en olycklig formulering i den engelskspråkiga sammanfattningen av Runcis avhandling; mot nazisternas "400 000" ställs de svenska "63 000". (Runcis s. 355)

tvång – eftersom de svenska lagarna *i teorin* inte tillät tvång, men i praktiken ändå präglades av flera olika slags tvång, från övertalning, lögn och hot till inspärrande på obestämd tid.

Det mest ambitiösa försöket att räkna ut hur många människor som faktiskt steriliserades under den period lagarna var i kraft – 1934-1975 – och på vilka villkor, gjordes av den statliga utredning (SOU 2000:20) som tillsattes efter 1997 års debatt. Som ett led i utredningen gjorde överläkare Monika Bukowska Jacobsson ett statistiskt urval, där sammanlagt cirka 2 000 akter granskades, med sådana intervall att de skulle kunna ge en representativ bild. Målen var dels att få fram könsfördelningen, dels att försöka beskriva graden av "tvång". I början av perioden var proportionerna mellan män och kvinnor ungefär 30-70 procent. Men ser man till samtliga som steriliserades under perioden stiger kvinnornas andel till 90 procent. Bukowska Jacobsson skriver:

"Män blev föremål för steriliseringsåtgärd främst under de första två decennierna efter lagarnas tillkomst. Majoriteten var unga, placerade på institution under diagnos sinnesslöhet och/eller psykopati, ofta med fattig, "småkriminell" bakgrund. De steriliserades enligt eugenisk eller eugenisk/social indikation. Med förändrad tidsanda blev Medicinal/Socialstyrelsen alltmer restriktiv vad gäller tillstånd till sterilisering av män. Den allmänna debatten om jämlikhet mellan könen och mannens rätt till sterilisering avspeglades i slutet av steriliseringslagarnas tillämpning då män ansökte om operation istället för sina hustrur. Dessa ansökningar måste avslås, då lagstiftningen ej tillät sterilisering av män av medicinska skäl. Kvinnodominansen bland dem som steriliserades enligt 1934 och 1941 års lagstiftning har i tidigare forskning hänförs till sociala skillnader mellan könen som kvinnans svagare ställning i samhället, manlig dominans bland beslutsfattare etc." (s. 252)

Med "ändrad tidsanda" bör man väl förstå den eugeniska eller rasbiologiska indikationens avtagande som argument.

Hon hittar också en intressant brytpunkt vid 1950-talets mitt:

"1950- talet förefaller vara en brytningstid i tillämpningen av steriliseringslagstiftningen. Från att från början ha stiftats som rashygienisk åtgärd och redskap för social kontroll där individens behov underordnades samhällets, tenderade lagen att tillämpas alltmer för individens prevention." (s. 262)

Det är där, i mitten av 1950-talet, som tvånget tycks minska. Man kan inte säga att det upphör, inte med ett ryck. Fås ut är en mer korrekt beskrivning, så som Mattias Tydén tolkar samma fenomen i sin avhandling *Från politik till praktik*. Men den fråga som ekar är fortfarande: hur många tvingades?

Det får vi aldrig veta, skriver Bukowska Jacobsson. Men i hennes urval, liksom i de beräkningar som i samma utredning, SOU 2000:20, gjordes av etnologerna Mikael

Eivegård och Lars-Eric Jönsson framträder andra siffror, som också naturligtvis måste användas med försiktighet. På ett ungefär kommer Eivegård/Jönsson fram till att under hela perioden 1941-1975 bör cirka hälften av ansökningarna ha handlat om "verklig" frivillighet. Alltså runt 30 000.

Mattias Tydén räknar i sin avhandling *Från politik till praktik* fram ett minimum av steriliseringar som skett under uppenbart tvång (alltså i strid med lagens bokstav) till runt 15 000.⁴¹

Var lämnar det oss? 30 000-33 000 steriliseringar utfördes alltså på människor under någon form av övertalning eller tvång. Minst 15 000 av dessa verkar dessutom ha varit i direkt strid med lagen, som väjde undan för orden "fysiskt tvång".

Den här sortens uträkningar är som sagt av det motbjudande slaget. Vem blev lurad, vem blev tvingad, vem gav upp? Vem ska räknas? För att påminna mig verkligheten bakom siffrorna tänker jag på Irma i dokumentärfilmen *Walborgs ungar* (2009), som Andja Arneback gjorde om sin mormor och hennes syskon. Hon som i likhet med sina tre bröder skulle steriliseras, men som skrek och bråkade så hemskt att det inte gick att hålla på fiktionen av att det hela skedde under någon form av frivillighet. Där någonstans blir det hela verkligt.

Familjen Johansson från Glömminge

I sin bok *Till Gertrud* (2009) berättar författaren och regissören Kjell Sundstedt om sin mors familj på tio syskon, alla födda i en statarstuga på Öland. Anni och Carl-August Johansson hann få tio barn, innan Anni dog i cancer 1938. Då de var fattiga och hade många barn fick de hjälp av fattigvårdsnämnden. Men snart började deras barn betraktas som "efterblivna" – när Anni blev sjuk gick det inte så bra för de yngre i skolan. När hon dog började småsyskonen skickas iväg – först till "samhällsvård", sedan till så kallade sinnesslöanstalter. Fem av de yngsta barnen blir under 1930- och 1940-talet omhändertagna av barnavårdsnämnden, satta på "sinnesslöanstalter" – och tre av dem steriliseras mot sin vilja. I avsnittet om Agne skriver Sundstedt:

"Anstaltsläkaren på Hall antecknar att Agne är 'foglig' och att han 'verkar fullt normal och resonerar förståndigt'. Anstaltens rådgivande psykiater Alfred Petrén diagnosticerar däremot Agne som 'höggradigt imbecill' och anser att Agne på grund av sin 'höggradiga imbecillitet' och sitt hotfulla uppträdande före intagningen inte lämpar sig för ett vanligt arbetshem för sinnesslöa utan istället bör flyttas till Salbohed."

Salbohed utanför Sala var ett av de "sinnesslöhem" där man knappast blev utskriven med mindre än att man först steriliserats – vilket Agne också råkar ut för 1941. I efterhand är det

⁴¹ Tydén, s. 69. Delar av avhandlingen kom till som en del av den ovan nämnda utredningen.

mycket svårt att se att Agne skulle ha lidit av något av det som idag kallas funktionsnedsättning eller utvecklingsstörning. Han och hans syskon levde längst ned i det svenska samhället. När deras mor dog gick det allt sämre för dem i skolan och i vardagen. Det räckte för att de skulle betraktas som "sinnesslöa".

Historien om statarfamiljens öde är en bild av hur tvångssteriliseringarna slog mot de fattigaste i samhället. Av tio barn blev sex omhändertagna. Tre av dem steriliserades mot sin vilja – Agne, Maj-Britt och Arne.

Året efter att hans mamma dött får Agne sluta skolan, i fjärde klass. Han får arbete hos en bonde, men kommer i bråk och sänds till en uppfostringsanstalt i Västmanland, Salbohed. I papperen beskriver man Agne som "*imbecill med en intelligenskvot 62*" Han kallas "*näsvis och oförskämd, hotfull i sitt uppträdande, trotsig*" och sägs ha "*pyromana tendenser*". (Det sista kan bero på något så enkelt som att han en gång somnat ifrån en fotogenlampa.)

På Salbohed bestäms alltså att Agne ska steriliseras. I den ansökan som skickas in till Socialstyrelsen står det – utan grund – att han och hans syskon "*samtliga äro mer eller mindre kroppsligt eller själsligt defekta*".

Agne steriliseras mot sin vilja på Sala lasarett i juli 1942, och skrivs sedan ut. Han lever sedan ensam hela livet.

Maj-Britt tas om hand av barnavårdsnämnden i november 1937, då "*förhållandena i hemmet menligt inverkar på hennes utveckling*". Hon skickas till Nannylunds sinnesslöanstalt, där hennes bror Arne redan finns. Då är hon åtta år. Till en början beskrivs hon bara som lite "*efter*" i skolan. Snart blir hennes tillstånd värre. Hon börjar få "*vredesutbrott*" och beskrivs som "*egensinnig*". År 1945 sägs hon "*kasta lösa föremål efter personalen och bitas*". Hon skickas till mentalsjukhuset i Västervik. I november 1945 steriliseras hon, sexton år gammal. Maj-Britt blir kvar på mentalsjukhuset hela sitt liv, fastän hennes syster Gertrud arbetar för att få ut henne. När Gertrud besöker henne 1968 blir hon chockad: Maj-Britt har fått bägge brösterna bortopererade och har nästan inga tänder kvar.

År 1935, när han är tio år gammal, tas Arne in på Nannylunds sinnesslöanstalt i Eksjö, dit hans syster Maj-Britt kommer två år senare. Arne är snäll och tyst, vilket kan förklara varför skolläraren och barnavårdsnämnden betraktar honom som "sinnesslö". Vid den undersökning som gjordes på honom som nioåring ville han inte svara på alla frågor. Var han blyg, rädd eller lite trotsig? Resultatet blev att han fick diagnosen "sinnesslö". Arne steriliseras 1942 och får sedan återvända hem. Han arbetar länge vid en fabrik i Oskarshamn och blir också en ganska framgångsrik tävlingssimmare. Också han lever hela sitt liv ensam. Han dör 35 år gammal av en hjärntumör.

Romer och "tattare"

Den överväldigande majoriteten av steriliseringar utfördes på kvinnor. Detta trots att lagen inte gjorde någon egentlig åtskillnad mellan män och kvinnor. Nils von Hofsten skriver också, att det är synd att man inte i högre grad ingripit mot "vagabonderande män", alltså luffare.

Grupper som i det tidiga nittonhundratalets rasbiologiska litteratur utpekades som "icke önskvärda" eller "mindervärdiga" (bl.a. av Nils von Hofsten). var till exempel romer och "tattare" Det är också belagt att romer och "tattare" utsattes för sterilisering. Men hur vanligt var det? Som Tydén och Bukowska Jacobsson bedömer saken var det faktiskt inte särskilt frekvent.⁴² Bukowska Jacobsson finner i sitt urval tre samer och tre romer. Svårigheten är förstås att veta när de som steriliserades verkligen klassificerades efter etnisk tillhörighet på det sättet.

Som Mattias Tydén skriver:

"Betydligt fler – men fortfarande en liten minoritet av det totala antalet (en procent) – beskrevs i ansökningarna som "tattare" eller av tattare-bakgrund. Bukowska Jacobsson påträffade 22 sådana akter varav 20 beviljades av Medicinalstyrelsen och 16 slutligen ledde till operation – samtliga från perioden 1941-1952. Det är problematiskt att beräkna vad det skulle motsvara bland totalantalet ansökningar eftersom slumpen spelar en roll vid så låga tal. Men denna viktiga reservation skulle ändå kunna peka på följande storleksordningar: Mellan 600 och 700 personer skulle i steriliseringsansökningarna ha kategoriserats som tattare eller påståtts ha anhöriga som varit tattare. Mellan 450 och 500 av dessa skulle också ha steriliserats."⁴³

De var en målgrupp, men ingen kärngrupp. Så kan man beskriva det i kyligare termer. En sida av 1941 års steriliseringslag var att den innebar en utvidgning av vilka som kunde komma i fråga för steriliseringar. Rastänkandet kan tyckas minska – men de människor som hamnade i fokus var nu de som levde mest utsatt, "starkt kriminella" och "oförbätterliga lösdrivare.". Även om det bland ansökningarna om steriliseringar hos Socialstyrelsen sällan står "tattare" eller "zigenare" är det inte sällan de som ansågs leva mest "oordnat" och "asocialt".

Historien om Ingrid Post

Ingrid Post, född 1937, kom ur en gammal "resandesläkt" och flyttade som barn runt i hela Sverige. I 20-årsåldern träffade hon den tysk-judiske sjömannen Andreas, som hon fick två barn med.

⁴² Se t.ex. Tydén, s. 62

⁴³ Tydén, s. 62. Som Tydén påpekar bör man i det här sammanhanget hålla isär begreppen "tattare" och "resande" – "resande" var en självbenämning av medvetna medlemmar ur gruppen, "tattare" var myndigheternas "uppifrån-begrepp".

När hon 1959 var gravid med parets tredje barn sökte hon upp kvinnokliniken på Sahlgrenska i Göteborg. Det besked hon fick var att graviditeten måste "avslutas" – och att hon själv skulle steriliseras. Hon ställdes inför ett ultimatum: om hon inte gick med på det skulle hennes två andra barn tvångsomhändertas. Någon förklaring fick hon inte – annat än att hennes familj "inte fick bli större."

Ingrid Post är en av dem som tillerkänts ett skadestånd för det medicinska övergrepp som drabbade henne. Men det hon utsattes för har präglat hela hennes liv.

Vem var "sinnesslö"?

Mattias Tydén gör ett försök att bryta ned gruppen steriliserade dels i kategorier, dels hur dessa kategorier förändras över tid. Den största gruppen är utan tvekan de "sinnesslöa". 10 200 kvinnor och 3 400 män kategoriseras på det sättet. Toppåren för sterilisering av "sinnesslöa" infaller under 1944-1954. Av dem var 2 500 epileptiker och 3 900 sinnessjuka, de flesta kvinnor.

Men vad menas då med "sinnesslö"? Begreppet är redan från början en "gummidagnos", tillyxad efter Binet-Simons intelligenstagets nivå för omognad (test som började tillämpas en bit in på 1900-talet):

*"En sinnesslös person är sådan, som på grund av medfött eller i späda ålder förvärvat själsligt lyte är oförmögen a) att stå sig i konkurrensen med sina normala likar eller b) att sköta sig själv och sina angelägenheter med vanlig omtanke."*⁴⁴

När man sedan börjar mäta i "IQ" (1940-tal) läggs gränsen för under 65 till en "intelligensålder" på tio år. Att en del mognar mycket sent och kan nå helt andra resultat längre fram i livet var inget den tidens vetenskap tog med i beräkningarna. Den förmenta vetenskapligheten i definitionerna klingar dock av när man tar del av de "karaktärsomdömen" som de olika ansökningarna är pepprade med. Tydén skriver:

"De sökande beskrevs i vad vi nu skulle kalla moraliserande och starkt nedvärderande termer: undermålig – vilket också kunde vara en arvsbiologisk beskrivning – slapp, opålitlig etc. Särskilt beträffande kvinnorna – och då inte minst de kvinnor som beskrevs som sinnesslöa – fokuserades intygen på sexualiteten. Maija Runcis fann att "asocialitet" och "sexuell vidlyftighet" var vanligt förekommande argument i det tidigare 1940-talets ansökningar, främst bland kvinnor. Därefter blev de mindre vanliga och var sällsynta under 1960-talet. Bukowska Jacobsson fann bland dem som vistades på institution att lika många kvinnor som män

⁴⁴ SOU 2000:20, s. 262

betecknats som "sexuellt opålitliga" (40 procent) vilket i absoluta tal innebar fler kvinnor än män."⁴⁵

Allt tyder på att diagnosen "sinnesslöhet" har sin rot i det tidiga nittonhundratalets definitioner av "värdefulla" och "mindervärdiga" individer – där de "mindervärdiga" i Galtons och Lundborgs efterföljd helt enkelt *automatiskt sågs som de längst ned i samhällspyramiden*. Fattiga, statare, arbetslösa, alkoholister eller bara de som på grund av för många barn levde på existensminimum. Hur lätt var det för ett barn eller en tonåring som inte gått särskilt mycket i skolan, som inte fick äta sig mätt och kanske inte heller fick en hel natts sömn, att övertyga män i vita rockar om att man *inte* var "sinnesslö"? Hur många blev inskrivna på anstalt på grund av tunghäfta, rädsla och blygsel?

Karl Grunewald, pionjären för kampen för de utvecklingsstördas rättigheter i samhället, beskriver i sin bok *Från idiot till medborgare* det märkliga som händer under nittonhundratalet – att de "sinnesslöa" som grupp *helt enkelt upphör att existera*:

"Ingen har kunnat visa att antalet sinnesslöa barn skulle ha minskat som en följd av vare sig äktenskapsförbud, internering eller sterilisering. Det stora flertalet föddes helt enkelt av andra personer än de som var föremål för rashygieniska åtgärder. Och hur samhällsföreträdare än kämpade, lyckades de bara "fånga in" en mindre del av alla sinnesslöa. Det var helt andra skäl som låg till grund för den dramatiska minskning av antalet sinnesslöa som inträffade under 1930-60-talen, nämligen fattigdomens försvinnande i kombination med bättre hälso- och sjukvård. Det genetiska arvet förblev lika, men det "dåliga sociala arvet" bröts."⁴⁶

Von Hofsten för sin del verkar i det längsta vilja tro att en "puckel" "steriliserats bort" – men han insåg till och med själv att det inte var möjligt.⁴⁷ Alla beräkningar, redan tidigt på nittonhundratalet, visade nämligen (inte minst därför att man trodde att "sinnesslöhet" var ett recessivt anlag) att man varje generation skulle kunna "bli av med" några promille. Fort skulle det inte gå – det insåg till och med steriliseringslagarnas varmaste anhängare. Skiftet från "eugenisk" till "social" indikation i ansökningarna visar också att först internering på anstalt – och sedan sterilisering som krav på utskrivning – var ett sätt för myndighetspersoner (fattigvårdsnämnder, barnavårdsnämnder etc.) att upplösa vad man uppfattade som skadliga *miljöer*. När man inte längre trodde på sinnesslöheten som ett genetiskt arv trodde man sig i alla fall veta hur "fattigdomskulturen" fortplantades. Men från denna period finns inte längre någon öppen forskning att citera, inga politiska debatter där man öppet argumenterar för sterilisering som ett sätt att göra sig av med ett socialt arv. Under den period som statistiskt sett är steriliseringarnas "högkonjunktur" sköts verksamheten i tysthet.

⁴⁵ Tydén, s. 65

⁴⁶ Grunewald 2009, s. 85

⁴⁷ Maria Björkmans avhandling.

Det rör sig inte heller om någon "tystnadens konspiration" – *det är ingen som uppfattar det som upprörande eller som ett övergrepp, utom de utsatta.*

Idag vet vi att det knappt föreligger något sammanhang alls mellan steriliseringar och antalet utvecklingsstörda som föds – inte minst då t.ex. kromosomskador kan vara förvärvade och inte ärftliga och att många andra utvecklingsstörningar beror på förlossningsskador. Men gruppen "sinnesslöa" har i stort försvunnit. Grunewalds förklaring är både enkel och talande: det tillstånd av underutveckling som beskrevs som "sinnesslöhet" var just det: underutveckling, beroende på undernäring, upprepade infektioner, brist på stimulans under tidiga år. Kopplingen till genetiska anlag var helt enkelt svag. "Brottet var hunger" som Erik Blomberg skriver i sin dikt.

"Välfärdsstatens" fel?

Diskussionen kring steriliseringspolitiken har, inte minst genom kopplingen till Alva och Gunnar Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* och det faktum att en centralgestalt som Alfred Petrén var aktiv socialdemokrat, kommit att kretsa kring frågan om inte steriliseringarna var en del av nittonhundratalets "välfärdsstatsbygge"? Så kan det låta i den politiska debatten. Svaret beror, som Mattias Tydén skriver, på vad man menar med "välfärdsstaten".

Som flera författare (bland dem Gunnar Broberg) påpekat delade höger och vänster en problemformulering där förfall och degenerering var ett hot som uppkommit i det moderna industrisamhället. Men som Tydén visar i sin avhandling *Från politik till praktik* går "hanteringen" och stigmatiseringen av de fattigaste som "mindervärdiga" tillbaka på en äldre tids fattigvård. Eugeniken är inte heller kopplad till en särskild samhällssyn – tvärtom slåss olika samhällsriktningar om att få fylla den med ett eget innehåll. En renodlat "socialliberal" sammanslutning som Centralförbundet för socialt arbete (CSA) kan under tidigt nittonhundratalet också tala i sådana termer.

Som Tydén skriver:

"Det finns inga generella samband så att t ex välfärdsstaten som sådan och dess ideologi enkelt skulle kunna förklara svensk steriliseringspolitik. "Välfärdsstaten" är över huvud taget en alltför övergripande företeelse för att vi ska kunna använda den som förklaring." ⁴⁸

Vad man menar med välfärdsstaten kan också vara mycket olika saker. Tydén provar en intressant förklaring till den stora nedgången i påtvingade steriliseringar som tycks äga rum

⁴⁸ Tydén, s. 138

under 1950-talets mitt. Han påpekar att den i stort sammanfaller med just genomslaget för några av de reformer vi förknippar med "välfärdsstaten" i dess svenska/nordiska tappning.⁴⁹

Så äger de stora kommunsammanslagningarna rum under de åren (1952 och framåt), vilket gör att "fattigvården" (eller som den kom att heta, socialvården) gick upp i mycket större enheter. Plötsligt var den sociala kontrollen på den lilla orten, i den lilla kommunen, så mycket svagare, och den utgift som en barnrik familj med sociala problem kunde utgöra för en liten kommun något som försvann in i en större budget och ett mer anonymt system. Likaså införs de allmänna och generella barnbidragen med början 1948 – och ersätter ett system med stigmatiserande, behovsprövad "mödrapenning", som betalades ut efter särskild granskning i ett system som pekade ut somliga familjer som "tärande". Det generella i bidragsformen hade en utjämnande och om man så vill anonymiserande inverkan.

Det är två av de reformer Tydén prövar, som man vanligtvis förknippar med "välfärdsstaten" och som med stor sannolikhet hade sin del i att upplösa den stigmatiserade gruppen "sinnesslöa". Men medan gruppen "utvecklingsstörda" (människor med t.ex. kromosomrubbingar som Downs syndrom eller hjärnskador uppkomna i samband med förlossning) är en relativt konstant grupp till sin storlek och inte verkar gå upp eller ned beroende på steriliseringar eller preventivmedlens legalisering – så är de "sinnesslöa" helt enkelt inte längre bland oss.

Vem brydde sig? JO:s kritik. Lagen ifrågasätts.

När man går igenom riksdagsdebatter och tidningsartiklar om inspärrandet av "sinnesslöa" och om införandet av steriliseringslagar är det tydligt att nästan ingen i samtiden ser det som viktiga frågor.

Ingen reser sig upp och protesterar mot att människor ska steriliseras mot sin vilja; ingen verkar tycka att det är konstigt att utvecklingsstörda barn ska skickas bort från sina föräldrar. I riksdagen är det en enda ledamot som har kritiska synpunkter på förslaget till steriliseringslag 1922 och en 1932.

År 1922 är det vänstermannan Carl Lindhagen, 1934 högermannen Hjalmar Hammarskjöld. Men ingen, inte heller de, ifrågasätter egentligen att en sådan lag behövs. De "sinnesslöa" hade ingen röst som talade för deras sak.

År 1944 fick justitieombudsmannen ett ovanligt fall. Det var den trettiofemåriga "Lars Svensson" som skulle försöksutskrivas från Salberga sjukhus. Han hade diagnosen "imbecill psykopat" – och villkor för utskrivningen var att "Svensson" skulle steriliseras. Familjen och deras jurist, Olof Moberger, vände sig till JO för att höra om en sterilisering verkligen var

⁴⁹ I likhet med Bo Rothstein ser Tydén två olika tendenser i 1930-talets välfärdsstatsbygge: Myrdals sociala "ingenjörskonst" och Gustav Möllers "generella välfärdspolitik"-linje, där den senare skulle få det verkliga inflytandet över samhällsutvecklingen.

laglig. Efter många turer kom JO 1947 fram till att den inte var det. Att kräva sterilisering för att någon skulle skrivas ut var inte i enlighet med lagen.

Det märkliga är att ingenting alls hände. JO:s skrivelse blev helt enkelt liggande på Justitiedepartementet. Ingen verkar ha försökt att få steriliseringslagen ändrad – eller upplyst sjukhusen om att de bröt mot lagen.

Först 1960 ser man spår av ett nytt sätt att tänka i riksdagen. Då inkommer en motion från två unga politiker – Olof Palme och Elisabet Sjövall, båda socialdemokrater. Motionen begär en översyn av steriliseringslagen, inte minst från jämlikhetssynpunkt. Palme går så långt som att tala om lagen som utpressning.

I en riksdagsdebatt 1963 fällde Elisabet Sjövall följande ord:

”Har inte en sinnesslö kvinna rätt till åtminstone ett barn, även om detta blir sinnesslött?”

Det är nog första gången en svensk politiker talat om ”sinnesslöas” rätt att få barn. Det dröjde ännu flera år innan steriliseringslagarna skrevs om på allvar, vilket skedde 1976. Men motionen från 1960 visar att något har förändrats i grunden.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. (Gidlunds 1991)
Karl Grunewald: *Från Idiot till medborgare*. (Gothia 2009)
Gunnar Broberg och Nils Roll-Hansen (red) *Eugenics and the Welfare State – Norway, Sweden, Denmark and Finland* (Michigan State University Press 1995)
Maija Runcis: *Steriliseringar i folkhemmet*. (Ordfront 1998)
Mattias Tydén: *Från politik till praktik*. (Almqvist & Wiksell 2002)
SOU 2000:20: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*
Maria Björkmans avhandling

Kapitel 5 De "utvecklingsstördas" historia

Funktionsnedsättning eller "utvecklingsstörning" har naturligtvis alltid funnits. Men det är i samband med industrialismens framväxt och den allmänna folkskolans införande vid 1800-talets mitt som det står klart att en del faller utanför och har svårare att lära sig läsa, skriva och räkna.

Det blir också klart att samhället får ett särskilt ansvar för denna grupp, och under artonhundratalets slut utförs ett starkt ideellt arbete för de utvecklingsstördas sak.

När den rasbiologiska skolan får genomslag inom vetenskap och politik vänder man på frågan: samhället ska nu skyddas från de utvecklingsstördas anlag och deras "upplösande inverkan" på till exempel sexualmoral. Efter 1925 börjar man bygga "sinnesslöanstalter", där de interneras, inte sällan under fängelseliknande former. Villkoret för att skrivas ut är nästan alltid sterilisering. Den största av dessa anstalter blev Vipeholm i Lund, där det under andra världskriget fanns så många som 1 000 intagna. Sjukhuset blev också hårt kritiserat för att man bedrev kariesförsök på de intagnas tänder utan att dessa ens visste att de deltog i experiment.

Det är också oklart vem som är "sinnesslö". Läkarvetenskapen hade länge mycket trubbig instrument till sitt förfogande för att mäta mognad eller funktionsnedsättning. Vid 1950-talets mitt ifrågasätts anstaltsvården alltmer, inte minst i pressen. De utvecklingsstörda får en egen intresseförening, FUB, och allt fler arbetar för att de ska integreras i samhället. Samtidigt verkar gruppen av de som kallades "sinnesslöa" ha minskat i antal på ett anmärkningsvärt vis.

Förhistorien – 1800-talet

Historien om "de utvecklingsstörda" är samtidigt varken mer eller mindre än historien om det moderna samhället.⁵⁰

Eller, annorlunda formulerat: hur den gruppen behandlas ger en tydlig bild av samhället i stort. År 1992 gav författaren PC Jersild och fotografen Björn Abelin ut en fotobok, *I afton dans* om de kvällar för utvecklingsstörda som anordnades på Münchenbryggeriet. Det är en bitvis mycket gripande bok. Och Göran Greider tog fasta just på ett "civilisationsperspektiv" när han recenserade den:

"Handikappade har idag erövrat en sorts sociala rättigheter, som gör att de kan kräva ett fullvärdigt liv, och de flesta medborgare har, i sina hjärtan skrivit under på dessa rättigheter. (1986 stiftades till exempel speciella rättighetslagar för landets utvecklingsstörda.) Ibland brukar jag, nästan som i yrsel, tänka att vi nu, i ett sent stadium av välfärdssamhället, snuddar

⁵⁰ Framställningen i detta avsnitt bygger i hög grad på uppgifter från Karl Grunewalds böcker. Det finns källkritiska problem med att göra så, då Grunewald själv är en aktör under den period som skildras. Men litteraturen på området är mycket tunn – så är Grunewalds böcker de enda utförliga som finns i ämnet "de utvecklingsstördas historia".

vid en helt annan historisk epok: Tiden före den stora inspärningen, som Michel Foucault har skrivit om i sin bok om vansinnet.”⁵¹

Greider gör rätt som drar in Michel Foucault i sammanhanget. Historien om de utvecklingsstörda är historien om ett instängande, utestängande och ett utsläppande, som sammanfaller med de rasbiologiska idéernas införande och avklingande i Sverige.

Historien om de utvecklingsstörda är också en historia om klassificeringar. Hur delar man in människor i denna grupp utifrån det faktum att de inte är ”som alla andra”?

Som Karl Grunewald berättar i sin *Från idiot till medborgare* skrivs den första avhandlingen om utvecklingsstörning i Sverige av läkaren och folkbildaren Anton Nyström, *Om cretinism och idioti* 1868. Nyström menade att det var skillnad mellan olika ”sinnesslöa” (det är också här ordet börjar användas) – de bildbara och de obildbara. Så kallade kretiner var obildbara, idioter mottagliga för viss skolning. Läkaren Ernst Salomon fyllde året efter på med en annan klassifikation: nu delades gruppen in i sinneströga (mindre vetande), sinnesslöa (halvidioter) och fånar (helidioter). Trots ett språkbruk som i våra öron låter hånfullt menade också Salomon att man skulle skänka utbildning åt dem som kunde tillgodogöra sig den.

En del av kategoriseringen av en grupp som ”föll utanför” samhället har naturligtvis att göra med folkskolans införande. Då alla skulle lära sig läsa, skriva och räkna visade det sig att vissa inte kunde det – i alla fall inte på samma villkor, vilket gjorde att gruppen ”sinnesslöa” med stor säkerhet kom att omfatta även många som led av ”vanlig” dyslexi. Småningom utvecklas en praxis där de ”sinnesslöa” i allt högre grad tas om hand av landstingen, i alla fall ekonomiskt, genom att olika mer eller mindre ideella föreningar får bidrag eller lokaler till sitt förfogande.

I Sverige, under inflytande från Frankrike, börjar ett omhändertagande och ansvarstagande för de utvecklingsstörda från samhällets sida under det sena artonhundratalet: det är ett ansvarstagande som hela tiden är ifrågasatt. Ska staten ha något med saken att göra eller ska det vara en fråga för välgörenhet. Enda möjligheten att ”tas om hand” om föräldrarna inte klarade skötseln av det egna, utvecklingsstörda barnet var tidigare fattigstugan eller i värsta fall hospitalet (sinnessjukhuset): ett fåtal statliga sådana fanns i Sverige sedan sjuttonhundratalets mitt.

Det första hemmet för ”idioter” bildades på kristlig grund av Emanuela Carlbeck (1829-1901) i Göteborg 1866 och flyttade sedan till Mariestad, där det 1883 övertogs av det nybildade landstinget.

Andra pionjärer på området var Ebba Ramsay (1828-1922) som grundade hemmet Minnet utanför Jönköping och startade den förening som skapade Eugeniahemmet i Stockholm. Hon startade också föreningen Rädda Sveriges eländigaste barn. Elisabeth Anrep-Nordin (1857-1947) grundade det första hemmet för dövstumblinda barn i Skara, och tog småningom emot barn med andra multipla handikapp. Bengta Hansson (1851-1924) var till skillnad från de

⁵¹ Bonniers Litterära Magasin nr 4 1992

andra kvinnorna av arbetarfamilj, men kom att arbeta hos Emanuela Carlbeck och grundade 1895 ett hem för vuxna, "sinnesslöa" kvinnor i Göteborg, ett hem som senare vidgades till att rymma också män och barn under namnet Betaniahemmet. Thorborg Rappe (1832-1901) blev 1877 lärare vid Sinnesslöskolan i Stockholm, som hon fick fart på. Hon skrev också den första läroboken för dem som skulle arbeta som "sinnesslölärare", *Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, som utkom 1903, efter författarens död). Alla dessa pionjärer, utom Bengta Hansson, hade förankring i överklassen och i filantropiska kretsar. År 1868 hade också föreningen För sinnesslöa barns vård bildats, till viss mån i protest mot att staten inte ville ta ansvar för gruppen utan hänvisade till privat välgörenhet.

Den rasbiologiska vändningen

Det kan se ut som om de "sinnesslöa" håller på att integreras i det moderna samhället, genom olika stiftelser och föreningar som börjar försvara deras intressen. Men med rasbiologin tar saken en ny vändning. Problemet är de "sinnesslösas" vanartighet och sexualitet. Som ett utlåtande på Alfred Petréns första motion om en steriliseringslag 1922 skriver andra lagutskottet (om de "bildbara sinnesslöa"):

"De begagna gärna varje tillfälle till sexuellt umgänge, som bjuder sig, varför följden av att leva i frihet utan noggrann tillsyn, såsom erfarenheten visar, ofta blir den, att de sätta det ena barnet efter det andra till världen."⁵²

Samtidigt slår tanken igenom att "sinnesslöhet" ligger bakom många sorters avvikelser, som alkoholism, prostitution och "lösaktighet", kriminalitet och "asocialitet" – och att detta i sin tur är rent ärftliga egenskaper. Som Karl Grunewald skriver växer tanken fram att det är samhället som måste skyddas mot de sinnesslöa, inte tvärtom. Framför allt måste man skyddas mot deras sexualitet och reproduktionsförmåga. Någonstans ifrån kommer föreställningen att de "sinnesslöa" skaffar fler barn än "friska" – möjligen började man först nu förstå hur många personer det rör sig om. När man sedan börjar använda Binet-Simons intelligenstest mångdubblades de som fick etiketten "sinnesslöa"⁵³ Det är värt att lägga märke till att Alfred Petrén också är mycket bekymrad över de "sinnesslösas" inverkan på den "allmänna sexualmoralen". Man börjar diskutera internering av "sinnesslöa" kvinnor, som "i stor utsträckning utnyttjas i osedligt syfte och därigenom sänka den moraliska nivån hos sin omgivning". År 1920 tas de första besluten om att starta speciella skolhem för de mest "vanartiga" av de sinnesslöa, som alltså ska avlägsnas till särskilda hem.

⁵² Citerat efter Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare*, s. 64

⁵³ Karl Grunewald i filmversionen av *Från idiot till medborgare*

I filmen *Från idiot till medborgare* läser Karl Grunewald upp ett brev från en kvinna som födde ett barn med Downs syndrom 1926, några år in i den "rasbiologiska" eran. Så här lyder hennes berättelse:

"Två dagar efter Karins födelse fick vi veta att hon var sinnesslö. Det fanns en professor på sjukhuset som själv hade ett utvecklingsstört barn. Kanske var det därför som man så snabbt såg att hon var mongoloid. Nånn vidare information om vad det innebar fick vi inte, bara rådet att lämna bort henne. Men att lämna bort henne, det kunde vi inte tänka oss. Så började vandrigen från läkare till läkare. Det enda råd jag kan ge er, sa en berömd professor här i staden, är att slå er ihop med någon som har det på samma sätt och flytta ut på landet. Aldrig var det någon som sade att det var bra att vi hade Karin hemma. Det var bara bort, bort."

Vad som växte fram var ett lapptäcke av privata och statliga/kommunala lösningar. Dock borde de inspekteras av någon, och staten utsåg ett antal "överinspektörer". En av de första var Alfred Petré. Överinspektörerna höll efter "moralen" och ekonomin. Under dessa år utvecklar sig livet på de olika anstalterna till ett tillstånd av förvaring och disciplinering. Inte rakt av, inte enhetligt, men skildringarna från olika "sinnesslöanstalter" som Vipeholm i Lund, Nannylund i Eksjö och Västra Mark i Örebro under åren 1920-1950 uppvisar rent fängelseliknande förhållanden. De "sinnesslöa" ska i första hand *kontrolleras*.

"När de kom hit blev de fråntagna allt eget privat. Kläder, smycken, fotografier... allt togs ifrån dem. De fick inte ha något privat, av någon anledning jag inte känner till. Och så fick de ta på sig sjukhusets mundering. Sen blev de inlåsta. Alla dörrar var låsta. Hela området var omgärdat med ett högt staket, två meter, säkert. Och låsta grindar. Det var som att komma till ett fängelse, utan möjlighet till permission. "⁵⁴

Nästan alla skildringar inifrån denna värld – och de är inte särskilt många före 1960-talet – andas kontroll, kontroll, kontroll. Att vara "sinnesslö" är att vara ett hot. Men mot vad?

Under 1920-talet tycks det som om man till och med, på sina håll, övervägde tanken på någon form av dödshjälp. Sådana tongångar anas hos Arthur Engberg i riksdagen 1921.⁵⁵ Men inte bara hos honom. Så här uttalade sig överläkaren på Vipeholmsanstalten utanför Lund, Hugo Fröderberg:

"Därest ett euthanasiförfarande vore tillåtet, skulle det sannolikt kunna genomföras utan större motstånd från något håll. De äro dock så fåtaliga, att ett sådant sannolikt icke skulle spela

⁵⁴ Astrid Bergqvist, vårdare 1952-1972 på Västra Marks sjukhus för kvinnliga "imbecilla" i filmen *Från idiot till medborgare*

⁵⁵ Se fotnoten ovan s. 35

någon praktisk roll i ett samhälle som redan är utrustat med anstalter för deras omhändertagande.”⁵⁶

Som Karl Grunewald beskriver 1930-talets politik gentemot de ”bildningsbara sinnesslöa”:

”Tvångsisolering och tvångssterilisering kom att ske i en utsträckning som i dag ter sig som ren förföljelse. Från att ha varit en del av den folkliga kulturen i jordbrukssamhället blev de sinnesslöa nu diagnosticerade och stämplade som potentiellt farliga och asociala. Allmänhetens inställning ändrades, från medlidande och beklagande till rädsla och avståndstagande.”⁵⁷

Eller med Nils von Hofstens ord från 1933:

”Mot sinnesslöas fortplantning har internering en starkare påverkan, och det har ansetts att de sinnesslöas relativa antal har gått ned i vårt land under de senaste årtiondena tack vare ökad internering. Effekten är dock alldeles för liten redan av det skälet att en stor mängd sinnesslöa inte kan och inte behöver interneras.”⁵⁸

Det fanns dock röster som höjdes mot denna bestraffning av efterblivenhet, som i dessa ord av den kvinnliga psykiatern Alfild Tamm:

”Vad ’vanarten’ beträffar befanns den vara ett ytterst suddigt begrepp, särskilt olämpligt att använda om barn. Den moraliska värdering som den innehåller, suggererar nämligen lätt att förbise orsakerna och att ge en behandling, som har för mycket av straffkaraktär och för litet av uppfostran.”⁵⁹

Efterblivenheten var en sjukdom som skulle ringas in och kontrolleras och hindras från att sprida sig i nationens genpool. Även sedan de rasbiologiska idéerna klingat av mot mitten av 1930-talet satt de kvar i organisationsformerna och systemen. Man ska påminna sig att många – ingen kommer någonsin att kunna säga hur många – av dem som satt internerade på anstalter av det här slaget idag inte skulle klassas som ”utvecklingsstörda” utan kunde lida av dyslexi och/eller fel klassbakgrund. Eller av vad vi idag kallar Aspergers syndrom eller ADHD. Man kunde mogna sent eller lida av bristsjukdomar, så som tycks ha varit fallet med Kjell Sundstedts släktingar.⁶⁰

⁵⁶ Grunewald 2009, s. 81

⁵⁷ Grunewald 2009, s. 83

⁵⁸ *Steriliseringsfrågan ur rasbiologisk synpunkt*, i Svenska föreningen för psykologisk hälsovård nr 5 1933

⁵⁹ Grunewald 2009, s. 85

⁶⁰ Se avsnittet om ”sinnesslöhetens” avklingande i avsnittet ovan.

Det ligger nära till hands att fundera över en annan av Foucaults idéer. I sin stora bok om *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (1961) menar han att utsöndrandet av de sinnessjuka ur det franska samhället hade en förklaring i att på sjuttonhundratalet ett stort antal asylor för pestsmittade stod tomma efter det att sjukdomen rasat ut – och att det fanns ett "institutionellt krav" på någon att internera. Det blev de psykiskt sjuka som tidigare, bortsett från de allra svåraste fallen, levde bland de friska. Det är en händelse som ser ut som en tanke att man i Sverige upprättar "anstalter" för de "sinnesslöa" just i de militärkaserner som står tomma efter de drastiska nedskärningarna i 1925 års försvarsbeslut. Samtidigt är det som om något av disciplinen följde med själva lokalerna.

Vipeholm och anstaltsväsendet

En av de anstalter som skapades under 1930-talet var Vipeholm utanför Lund. Den var tänkt som sin tids mönsteranstalt och byggdes efter militär förebild, med järnvägsspår ända in på sjukhusområdet. Först var den bara öppen för män, sedan även för kvinnor och barn. År 1945 hade antalet patienter stigit till 900 och 1957 till 1 000.

Vipeholm var också länge synonymt med just det närmast militära draget inom svensk anstaltsvård. Man delade in sina patienter i sju olika grupper, där grupp 0 beskrevs på följande vis: "Gruppen 0 omfattar sådana som överhuvudtaget inte visar några tecken till psykiskt liv, som eljest utmärker homo sapiens. De närmar sig rena monstra." På Vipeholm utformades också den särskilda "sjukhusvästen", som knöts på ryggen för att hålla armarna låsta.

Enligt Karl Grunewald var dödligheten hög på Vipeholm under 1930-talet och en bit in på följande decennium, med en dödlighetstopp på 10 procent av de intagna under 1942. De döda begravdes länge i en gemensam grav på Norra kyrkogården i Lund. Där vilar 560 personer i – med Grunewalds ord – "Sveriges största massgrav i modern tid".

Det som har gjort Vipeholm till ett begrepp även i modern tid är de vetenskapliga försök som bedrevs på de intagna under 1940- och 1950-talet.⁶¹ Det ska tilläggas att den typen av medicinska experiment på ovetande försökspersoner inte var något unikt för Vipeholm: i många länder har sådant uppdagats och debatterats i efterhand, med *The Tuskegee syphilis experiment*⁶² i USA från 1930- och 1940-talet som skräckexempel.

Från 1945 experimenterades med 660 av de 900 Vipeholmintagnas kost. Först genom tillskott av vitaminer och kalcium, vilket endast resulterade i bättre hälsa. Sedan inleddes försök för att få bevis för att det verkligen var sockerhalten i konfekt och mat som ledde till folksjukdomen karies, vilket man egentligen visste men saknade verkliga kliniska bevis för. En grupp gavs speciellt utformad, kladdig kola. Försöket avbröts 1951, sedan bevisen låg

⁶¹ Elin Bommenel: *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*.

⁶² 400 svarta män undanhölls 1932-1972 behandling mot syfilis (och kunskap om sin sjukdoms natur) för att man skulle kunna klarlägga sjukdomens effekter under lång tid.

klara: sockret var vad som orsakade karies i tänderna. Den etiskt grundade kritiken har i efterhand varit hård och skjutit in sig på det faktum att "försökskaninerna" inte informerades om eller ens kunde förstå följderna, att de som intagna och mer eller mindre inspärrade på sjukhuset inte hade någon egentlig möjlighet att vägra – och att de inte heller erbjöds någon verklig tandvård när försöket var över, annat än tandutdragning.

Kritiken mot Vipeholmsexperimenten – som bevisligen ledde till en bättre tandvård i Sverige – sammanföll med en växande kritik mot anstaltsvården i allmänhet och Vipeholm i synnerhet.

1950-talets omsvängning

Vi är nu framme vid mitten av 1950-talet, då en märklig attitydomsvängning i synen på "sinnesslöa" tycks äga rum, som vi redan sett. Det är sommaren 1953 som en stark debatt bryter ut efter det att den unge läkarstuderanden Lennart Berggren en sommar vikarierat på Vipeholm som skötare och sedan, upprörd av vad han sett, kontaktar pressen. Främst den syndikalistiska *Arbetaren*, som slår upp reportaget under rubriken "Skräckvälde på Vipeholm – patienterna är värnlösa mot terror från vårdare".⁶³ Berggren skrädder inte orden, särskilt inte om hur barnen behandlas på anstalten:

"[...] för att fostras bland de imbecilla vuxna patienterna, som kanske inte förstår bättre än att utnyttja dem som sexuella objekt, för att inte tala om det slags intresse som vårdarna gärna visar dem: örfilar för att hålla dem underdåniga."

Berggrens vidare kommentarer pekar framåt: *"Huvuddelen av patienterna är dömda till fullständig sysslolöshet. Vad som skulle behövas är specialutbildade lärare och terapeuter. Det borde åtminstone finnas någon form av skola för barnen."*

Vipeholm var inte en isolerad ö av skräckregemente i den tidens Vårdsverige. Då det rörde sig om landets största anstalt för "sinnesslöa" kan man nog räkna med att förhållandena här var något bättre än på mindre anstalter – men att anonymiteten samtidigt var större, vilket naturligtvis öppnar för godtycke. I Karl Grunewalds *Från idiot till medborgare* går förhållandena igenom på flera av de större anstalterna. Det är i långa stycken en deprimerande berättelse om spännbälten, inlåsning, medveten avskurenhet från anhöriga som uppmanas att inte komma på besök och långvarig understimulans som förvärrar de intagnas symptom. Bilden är i stort sett entydig: de "sinnesslöa" hålls inte på anstalt för sin egen skull utan för att hållas undan från storsamhället.

Karl Grunewald besökte själv Vipeholm 1964 som Medicinalstyrelsens överinspektör (alltså samma tjänst som en gång innehåfts av Alfred Petrén) och konstaterar:

⁶³ *Arbetaren* 4 augusti 1953

"Vid inspektion på Vipeholm 1964 noterade jag att 100 patienter faktiskt aldrig kom ur sängarna. De hade förvridna, magra kroppar, var vresiga och autistiska. Hopkrupna låg de som skrynkliga äpplen under täckena. Det tillhörde min rutin att lyfta på täcket hos alla för att få någon slags kontakt och fånga atmosfären i deras liv. Någon skötare kunde varna i förväg: akta dig, han slår till."⁶⁴

En ny människosyn

En av de röster som kraftfullt protesterade mot Vipeholmsexperimenten 1953 var den relativt nybildade föreningen FUB, Föreningen för utvecklingsstörda barn. FUB hade vuxit fram ur en stockholmsbaserad förening för föräldrar till barn med olika slags utvecklingsstörningar, med familjen Fredriksson bland pionjerna. Karl Grunewald skriver:

"Föräldrar till utvecklingsstörda barn hade en svår situation ännu på 50-talet. Man blev isolerad från släkt och vänner. I bästa fall kunde man få in sitt barn i en externatklass. Fru Fredriksson var en av pionjerna i FUB. I familjens trappuppgång bodde en annan tandläkarfamilj, som även de hade ett utvecklingsstört barn. Först när familjerna träffades på ett föräldramöte förstod de att de var i samma situation och blev därefter bästa vänner."⁶⁵

Också detta var ett uttryck för den märkliga mentalitetsomsvängning som tar sin början vid 1950-talets mitt, och vilken vi förmodligen själva ännu lever i dyningarna av. Behandlingen av patienterna på Vipeholm framstår idag som grotesk. Hur ska denna omsvängning egentligen förstås? Det finns inga svar. Berodde det kanske på en allt starkare demokratisk människosyn? Avsmaken inför det nazistiska folkmordet som avslöjades efter kriget? Helt enkelt tilltagande ekonomiska resurser i det moderna Sverige? Eller alltihop sammantaget? Och hur ska man förstå att en av de senaste årens stora publikdragare till TV4 var dokumentärserien om fyra utvecklingsstörda i ett gruppboende, *I en annan del av Köping*. Är det ett genomslag för en demokratisk människosyn vi ser?

Men det är skönt att bo i ett land där ingen längre flyttar sig på bussen när en passagerare med Downs syndrom sätter sig på sätet bredvid.

Vägen dit var lång, i en serie små steg av lagstiftningsarbete och långsam förskjutning av ingrodda positioner. Men Vipeholmsanstalten blev också, innan den stängdes 1982, ett centrum för den utveckling av gruppboende i mindre enheter som idag präglar omsorgen om de utvecklingsstörda. Utvecklingen har följt den linje som Karl Grunewald, som själv ledde mycket av arbetet, beskriver i titeln på sin bok om de utvecklingsstördas historia: *Från idiot till medborgare*.

⁶⁴ Grunewald 2009, s. 440

⁶⁵ Ur Grunewald/Olsson: *Utan talan* 1997, s. 64

Vart tog de "sinnesslöa" vägen?

Ingen förnekar att människor med "utvecklingsstörning" eller "särskilda behov" alltid kommer att finnas, vilket alltid kommer att ställa särskilda krav på deras anhöriga och på samhället som sådant. Men kasta en blick på diagrammet här nedan, sammanställt av Karl Grunewald:

Om Grunewald har rätt minskar antalet "utvecklingsstörda" brant efter andra världskriget för att plana ut på en relativt låg nivå på cirka 40 000 individer.⁶⁶ Vi har att göra med samma svårigheter att ta fram "rättvis" statistik som i övrigt, men Grunewalds bild är klar. Han tror på sin förklaring att problemet var själva fattigdomen. Och som han själv menar: den kategori av

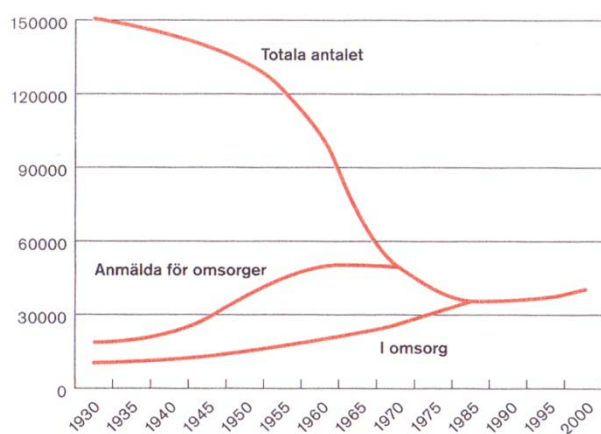

Diagram 1. Antal sinnesslöa/utvecklingsstörda 1930–2000 fördelade på skattat antal, anmälda för omsorger och i omsorger.

patienter som han mötte i sovsalarna på Vipeholm 1964 har minskat i antal till en mycket mindre grupp av människor. Vi lever inte i den framtid som avskaffat alla svåra sjukdomar och beteendestörningar – men verkligheten har visat sig se ut på rakt motsatt sätt från den som Herman Lundborg beskrev i *Degenerationsfaran* för nittio år sedan:

”Den falska humanitet, som nu för tiden besjalar mången, påskyndar otvivelaktigt den för utvecklingen så ogynnsamma process, som fått namn av

kontraselektion (urval i dålig riktning). Godhjärtade män och kvinnor hjälpa icke sällan urskillningslöst fram fysiskt och psykiskt svagt utrustade personer, som sedan fortplanta sig och ge sina mindervärdiga anlag i arv åt nya släkten, vilka i sin tur falla samhället till last.”

Böcker som använts till detta avsnitt:

Elin Bommenel: *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Arkiv 2006

Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare. De utvecklingsstördas historia*. Gothia 2009

Karl Grunewald & Thomas Olsson: *Utan talan. Historia i bild från omsorgerna om utvecklingsstörda*. Liber 1997

⁶⁶ Grunewald 2009, s. 259

Film: *Från idiot till medborgare*. Regi Hanna Boglind. Klarsyn 2007

Kapitel 6 Samtiden

När man sysselsatt sig med rasbiologin och rashygien under en längre tid börjar perspektiven till sist förskjutas en aning och man ställer sig nya frågor. Så undrar jag inte längre lika mycket över hur man kunde omfatta den sorts idéer som rasbiologin representerar – jag undrar mer över hur de tog slut.

Idag har de flesta en rättsuppfattning som säger att utvecklingsstörda har samma rättigheter som andra medborgare. Ingen skulle kunna vinna några som helst politiska poänger på att ifrågasätta LSS, lagen om stöd och service till funktionshindrade, som antogs 1993. Ändå står den för raka motsatsen till de rashygieniska idéer som hade lika starkt och självklart stöd under 1920- och 1930-talen – om att somliga ska lyftas ut ur samhället för det allmänna bästas skull.

Den intressanta frågan är naturligtvis vad som har hänt däremellan – vad som i grunden förändrats i vår människosyn. Man kan inte bara tala om tidens gång. Det är inte någon självklarhet att individer och hela samhällen utvecklas mot större inlevelseförmåga och jämlikhet – hur behaglig en sådan tanke än kan vara. Ändå är det vad som har hänt under de senaste femtio åren – även om långtifrån alla fördomar mot människor med funktionshinder är borta.

En del kanske skulle vilja förklara utvecklingen mot större humanism och tolerans med efterkrigstidens utveckling mot större ekonomisk trygghet och rentav överflöd. Det låter sig sägas, det låter troligt – men analysen rymmer ett obehagligt motargument. Är toleransen, accepterandet och omsorgen om de "annorlunda" då villkorad av ekonomiska högkonjunkturer? Leder knappare tider automatiskt till en ny utstötning av människor med funktionshinder? Sitter moralen trots allt bara i plånboken och ingen annanstans?

Naturligtvis finns det inga färdiga och fina svar. Däremot kan man ställa sig frågan om hur genomtänkta och förankrade dagens förhållningssätt är och hur långt under ytan de rasbiologiska tankemönstren egentligen ligger. Svarar alla idag "ja" på Elisabet Sjövalles radikala fråga i riksdagen 1960: *"Har inte en sinnesslö kvinna rätt till åtminstone ett barn, även om detta blir sinnesslött?"*⁶⁷ Hur många genomsnittsvenskar kan svara på frågan om "utvecklingsstörning" är ärftlig eller ej?

Och är eugeniken verkligen helt borta?

Den så kallade "sociobiologin" har sedan 1970-talet blivit en ganska inflytelserik del av utvecklings- eller evolutionsbiologin. Många av dess anhängare värjer sig när eugeniken och rasbiologin kommer på tal och menar att det är orättvist att jämföra modern forskning med fördomsfull "halvvetenskap" ur det förflutna. Men det finns också likheter. Sociobiologin har samma anspråk som en gång eugeniken, att inom ramen för evolutionsforskning "svälja" en rad andra humanvetenskaper, som historia, kulturhistoria och psykologi – eftersom "alla mänskliga aktiviteter ytterst går att förklara med det naturliga

⁶⁷ Ovan s.53

urvalet". Den som gått längst i detta avseende är den kände biologen Richard Dawkins, som också yttrat sig positivt just om forna tiders eugenik – för vilket han i sin tur kritiserats hårt av en annan känd evolutionsbiolog, Stephen Jay Gould.⁶⁸

Och vad betyder det att en amerikansk "thinktank" som tankesmedjan American Enterprise kan finansiera och lansera en bok som Charles Murrays och Richard Herrnsteins *The Bell Curve*, med resonemang som detta:

"The technically precise description of America's fertility policy is that it subsidizes births among poor women, who are also disproportionately at the low end of the intelligence distribution. We urge generally that these policies, represented by the extensive network of cash and services for low-income women who have babies, be ended."

(Den vetenskapligt exakta beskrivningen av USA:s befolkningspolitik är att den bidrar till att det föds fler barn av fattiga kvinnor, som till en oproportionerligt stor del placerar sig i den nedre delen av intelligensskalan. Vi kräver att dessa principer, som erbjuder bidrag i form av pengar och understöd till kvinnor med låga inkomster som skaffar barn, upphävs nu.)

Det är ord som i detalj avspeglar Herman Lundborgs eller Francis Galtons tankar. Men *The Bell Curve* gavs ut så sent som 1993 och blev en bestseller. Dess ännu levande författare Charles Murray har efter bokens utgivning varit gästföreläsare på Lunds universitet och hos den svenska höger-tänktanken Timbro.

Hur nära ytan ligger egentligen värderingar av det här slaget? Som vi har sett kan de dyka upp i mycket olika politiska sammanhang. Vad ska till för att de ska dyka upp igen?

Om du läst så här långt tror jag att du har verktygen till hands för att börja svara på sådana frågor. Men färdiga svar finns det inga.

⁶⁸ <http://www.stephenjaygould.org/reviews/consilience.html>